

મધુ કોઠારી દર્શના ધોળકિયા માય ડિયર જયુ
નીના ભાવનગરી જશવંત શેખડીવાળા કીર્તિદા જોશી
વિજય શાસ્ત્રી રમેશ મહેતા સિલાસ પટેલિયા
નગીન મોદી રમણ સોની શરીફા વીજળીવાળા

પ્રત્યક્ષ

વર્ષ ૫ અંક ૨ એપ્રિલ-જૂન ૧૯૯૬ સળંગ અંક ૧૮
સંપાદક રમણ સોની

અનુક્રમ

પ્રત્યક્ષીય III સંપાદક

સમીક્ષા

- હજુ અજવાસ છે કાળો (કવિતા : એસ. એસ. રાહી) ૭ મધુ કોઠારી
આગંતુક (નવલકથા : ધીરુભહેન પટેલ) ૯ દર્શના ધોળકિયા
પુષ્પદાહ (નવલકથા : રજનીકુમાર પંડ્યા) ૧૧ માય રિયર જયુ
ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર : નાટ્યપ્રયોગ (વિવેચન : મહેશ ચંપકલાલ) ૧૪ નીના ભાવનગરી
પારસી રંગભૂમિ (સંશોધન : ગોપાલ શાસ્ત્રી) ૧૬ જયવંત શેખરીવાળા
ગુજરાતી બાલકથાસાહિત્ય : ૨ (સંશોધન વિવેચન : શ્રદ્ધા ત્રિવેદી) ૧૮ કીર્તિદા જોશી
આંગમવાણી (સંપાદન-સંશોધન : નાથાલાલ ગોહિલ) ૧૯ રમેશ મહેતા
ગુજરાતીમાં કાવ્યતત્ત્વવિચાર : ૧ (સંશોધન-વિવેચન : પ્રમોદકુમાર પટેલ) ૨૨ વિજય શાસ્ત્રી

ટૂંકાં અવલોકનો

- સાક્ષીભાવ (કવિતા : હરેશ તથાગત) ૨૪ સિલાસ પટેલિયા
રાણી રાણી પટરાણી (બાળવાર્તા : મોહનલાલ વાઘેલા) ૨૫ નગીન મોદી
ઋષિતર્પણ (ચરિત્રો : કૃષ્ણવીર દીક્ષિત) ૨૫ રમણ સોની
પરિક્રમા નર્મદામૈયાની (પ્રવાસ : અમૃતલાલ વેગડ) ૨૬ સિલાસ પટેલિયા
વિજ્ઞાનદર્શન (વિજ્ઞાન : બેન્જામીન સુવાર્તિક) ૨૭ નગીન મોદી

વાચનવિશેષ

- લસ્ટ કોર લાઇફ (અરવિંદ સ્ટેન, અનુ. વિનોદ મેઘાણી) ૨૯ શરીફ વીજળીવાળા

ચર્ચા

- 'રાહડા'ના ફૂલાડ ?! ૩૬ સપ્તશ્યામ શર્મા
પ્રસાદી મળી છે... ૩૭ ભરત મહેતા

સ્વીકાર-મિતાભારી

૩૮

પ્રત્યક્ષી

વર્ષ ૫ અંક ૨ એપ્રિલ-જૂન ૧૯૯૬ સળંગ અંક ૧૮

પ્રત્યક્ષ

સંપાદક	રમણ સોની	સંપાદન-સહાયક	જયેશ ભોગાયતા
પરામર્શક	શિરીષ પંચાલ		
પ્રકાશક	શારદા સોની	ઈ-૨ તારાબાગ ક્વાર્ટર્સ પોલિટેકનિક	વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨
કમ્પ્યુટર-કમ્પોઝ	શારદા મુદ્રણાલય	જુમ્મા મસ્જિદ સામે ગાંધી માર્ગ	અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧ (ફોન ૫૩૫૯૮૬૬)
મુદ્રણસ્થાન	ભગવતી ઓફસેટ	૧૫/સી બંસીધર એસ્ટેટ	બારડોલપુરા અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧
પ્રચ્છદપટ	અંકન ગ્રાફિક્સ	૫૦ કોમર્સ હાઉસ	ધીકાંટા રોડ અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૧
પ્રત્યક્ષ-અક્ષરોંકન	જયદેવ શુક્લ		

લવાજમ

વાર્ષિક રૂ. ૭૫૦૦ દિવાલિક રૂ. ૧૨૫

આજીવન સભ્યપદ : વ્યક્તિગત રૂ. ૫૦૦, સંસ્થા આજીવન રૂ. ૧૦૦૦
શુભેચ્છક સભ્યપદ : વ્યક્તિગત રૂ. ૧૦૦૦, શુભેચ્છક સંસ્થા રૂ. ૧૫૦૦

લવાજમ મનીઓર્ડર કે ડ્રાફ્ટથી મોકલવા વિનંતી. ચેકથી મોકલનારે બેંક-કમિશનની રકમ ઉમેરવી. ચેક/ડ્રાફ્ટ 'શારદા સોની - પ્રકાશક : પ્રત્યક્ષ'ના નામે જ લખાશે.

મ.ઓ. મોકલનારે સંદેશાની જગ્યાએ પોતાનું પૂરું સરનામું અવશ્ય લખવું.

'પ્રત્યક્ષ'નું લવાજમ જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર મુજબ ગણાય છે એની નોંધ લેવા વિનંતી. અધવચ્ચે ગ્રાહક થનારનું લવાજમ પણ ડિસેમ્બરમાં પૂરું થશે. આ ગ્રાહકોને અગાઉના અંક/અંકો સિલકમાં હશે તો મોકલાવાશે.

'પ્રત્યક્ષ' વર્ષમાં ચાર વાર - માર્ચ, જૂન, સપ્ટેમ્બર અને ડિસેમ્બરના અંતે - પ્રકાશિત થાય છે. એના પંદરેક દિવસમાં અંક ન મળે તો, સ્થાનિક ટપાલ કચેરીમાં તપાસ કર્યા પછી, જાણ કરવી.

લવાજમ મોકલવાનાં સરનામાં

શારદા સોની	ઈ-૨ તારાબાગ ક્વાર્ટર્સ પોલિટેકનિક	વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨
નીતિન મહેતા	૪૦૧/બી શિલ્પા ટેરેસ (ન્યૂ) શિમ્પોલી રોડ	બોરિવલી (પશ્ચિમ) મુંબઈ ૪૦૦ ૦૮૨
જયેશ ભોગાયતા	બી/૧૩૩ રાધાકૃષ્ણ સોસાયટી	અકોટા ગાર્ડન સામે વડોદરા ૩૯૦ ૦૨૦
રોહિત કોઠારી	'ઝબક' ૨૪ નેમિનાથનગર સુ. મં. માર્ગ	આંબાવાડી અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૫

સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર રમણ સોની ઈ-૨ તારાબાગ ક્વાર્ટર્સ પોલિટેકનિક વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨

આ અંકની પ્રકાશનતારીખ : ૩૦-૬-૧૯૯૬

સાહિત્ય પરિષદના રાજકોટ અધિવેશન (૧૯૮૯)માં, વિવેચનવિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે આપેલા વક્તવ્યને આરંભે પ્રમોદભાઈએ કહેલું : 'હું તો સાહિત્યક્ષેત્રનો એક જિજ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીમાત્ર છું.' એ કોઈ ઔપચારિક નમ્રતા ન હતી, એમનો સહજ-નિખાલસ ઉદ્ગાર હતો. મોટા ગજાના અભ્યાસી વિદ્વાન હોવા છતાં એ હંમેશાં સરળ જિજ્ઞાસુ રહ્યા. પોતાનું વક્તવ્ય ન હોય એવાં પણ અનેક નાનાં-મોટાં સંમેલનો-સેમિનારોમાં એ જતા - તબિયતનો ધસારો વેઠીનેય જતા. કંઈ ને કંઈ તકલીફ તો રહ્યા કરતી, એ તકલીફ વધી ત્યારે પણ જતા. ચર્ચા-સંમેલનોની ગુણવત્તા વિશે એ કોઈ બાંધાંતિમાં હતા એવું તો નહોતું - પણ કહેતા કે, કોઈક વક્તવ્યમાંથી કે ચર્ચામાંથી એકાદ મુદ્દો ધ્યાનમાં લેવા જેવો મળી પણ જાય. એટલાક લાભ ખાતર પણ જવું, એવી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ. સાહિત્યકાર મિત્રોને મળવાનું મન પણ ખરું. એની પાછળ પણ પેલી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ, અને માનવીય ઉખા. હાથ મેળવે ત્યારે એ ઉખાનો સઘન દાબ અનુભવાય ! સાહિત્ય-બાહ્ય હેતુઓથી સંપર્કો વધારવાની કશી ગણતરી નહીં, એવો તો વિચાર સુધ્ધાં નહીં.

પહેલી વાર એમને જોયેલા મુંબઈમાં અધ્યાપક સંઘના સંમેલનમાં કદાચ ૧૯૭૭ આસપાસ, એ વખતનું એક ચિત્ર આજે પણ મનમાં અંકાયેલું છે : મુલાયમ, નિર્દોષ, પ્રસન્ન સ્મિતવાળો ચહેરો, દૂબળું નહીં પણ પાતળું શરીર. બૂટ, પેન્ટ-કોટ અને ઝાંઝામાં મફલર. મુંબઈમાં ઠંડી જરાય ન હતી. મફલરવાળા એ એક જ હશે કદાચ. એટલે મફલર સાથેના પ્રમોદભાઈની મુદ્રા મનમાં બરાબર દંઢ થઈ ગયેલી. બૂટ પણ એમનું કાયમી પરિધાન. ચમ્પલમાં એમને કદી મેં જોયા નથી. અમસ્તા, ગામમાં જ કોઈને મળવા નીકળે તો પણ બૂટ હોય જ. વરણાગી સ્વભાવના કે એટીકેટના ખ્યાલવાળા તો એ હતા નહીં. પણ શરદીનો કોઠો. એટલે સહજ રીતે, જરૂરિયાતના ભાગ રૂપે પણ, આ બધું સ્વીકારી લીધેલું હશે.

પછી તો વિદ્યાનગરમાં એમને મળવાનું થયા કરતું. ઉમળકાપૂર્વક મળે ને પછી વિદ્યા-સાહિત્યની વાતો. એ થાકે નહીં. નિવૃત્તિ બાદ તે વડોદરા આવ્યા એ પછી મળવાનું વધતું ગયું, સંબંધો વધુ અંતરંગ બન્યા. એમને ઘરે જઈએ એટલે અરધો કલાકનો કલાક-દોઢકલાક થઈ જાય. ખબરઅંતર પૂછે. ત્યારે મોં પર સૌમ્ય સ્મિત હોય. પછી નવું વાંચ્યા-લખ્યા-વિચાર્યાની વાતે ચડે. મુદ્દામાં ઊંડા ઊતરી જાય. નીચલો હોઠ સંકોચાઈને જરાક ત્રાંસો થાય. આવી લાક્ષણિક મુખમુદ્રા પર તરલ ગંભીરતા તર્યા કરે. વળી પાછા બહાર આવે - પેલું સૌમ્ય સ્મિત લઈને. ક્યારેક કોઈ વાતચીતમાં ખડખડાટ હાસ્ય પણ આવી જાય. પૂરું પ્રસન્ન વ્યક્તિત્વ. ઊઠીએ ત્યારે મળ્યાનો સાર્થક સંતોષ મળે. એટલું જ નહીં, દરમ્યાનમાં, સવિતાબહેનનું આતિથ્ય પણ તમને અનિવાર્યપણે મળે જ - ચા/કોફી નહીં તો ઉકાળો, નહીં તો શરબત, છેવટે કેળું તો લેવું જ પડે. (એમના ઘરમાં કેળું તો લગભગ હોય જ) - એમના સરળતાભર્યા પ્રેમાગ્રહને ઠેલી ન શકાય.

વિવેચક તરીકેની વધતી જતી પ્રતિષ્ઠાએ પણ એમનાં આ સરળતા, નિખાલસતા અને આત્મીયતાને ઓછાં કર્યાં ન હતાં. પહેલો વિવેચનસંગ્રહ 'વિભાવના' (૧૯૭૭) પ્રગટ થયો ત્યારે તો એ વિવેચક તરીકે ઘણા પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂક્યા હતા - વિવેચન-કારકિર્દી તો સાતમા દાયકાનાં શરૂઆતનાં વર્ષોથી, અધ્યાપન-કારકિર્દીની સાથે જ આરંભાઈ હશે. વિવેચક તરીકેની

એમની મુખ્ય દિશા પહેલા સંગ્રહના સુદીર્ઘ લેખોમાં જ અંકાઈ ગઈ હતી - 'સાહિત્યવિવેચન અને કળામીમાંસાના મૂળભૂત પ્રશ્નોમાં' એમનું મન ગૂંથાતું ગયું હતું. તીવ્ર જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી ને તર્કકઠોર ચિંતકદૃષ્ટિથી કળા-રહસ્યોની દિશામાં મથતા આ શોધક વિવેચકની એક લાક્ષણિક મનસ્થિતિ 'વિભાવના'ની પ્રસ્તાવનામાં ઝિલાઈ છે : 'ઘણીયે વાર આ (કળામીમાંસા) વિશેના અતિ દુર્ભેદ અને કૂટ પ્રશ્નો આગળ હું ધૂંધળા પ્રાંતમાં પહોંચી ગયો છું અને દિગ્મૂઠ બનીને પાછો ફર્યો છું.' વિવેચકની આ મથામણ; અને આ સચ્ચાઈ ને સન્નિષ્ઠા પ્રમોદભાઈમાં કાયમ રહ્યાં. જ્યંત કોઠારીએ છેક 'વિભાવના'ના આવકારટાણે આપેલી એમની સાદી-સીધી પણ સચોટ ઓળખ પ્રમોદભાઈની સાચી ને પૂરી ઓળખ છે - "તપ વધે છે ને ?" એવો પ્રશ્ન જેમને માટે સાર્થક રીતે પૂછી શકાય એવી એ વ્યક્તિ.' પછી તો એમના આ અવિરત 'વિદ્યાતપનાં ફળ' એક પછી એક ઝડપથી મળવા માડે છે. ૧૯૮૦ સુધીમાં જ ચાર વિવેચનગ્રંથો એમણે પ્રકાશિત કરેલા. એ પછી આજ સુધીમાં બીજાં આઠદસ પુસ્તકો એમણે આપ્યાં - પૂરાં અભ્યાસસમૃદ્ધ. હજુ બીજાં ત્રણેક પુસ્તકો થાય એટલાં મુદ્રિત લખાણો પડ્યાં હશે. |

એમની વિવેચન-સજ્જતા મુખ્યત્વે પશ્ચિમી સાહિત્ય ને વિવેચનના અધ્યયનથી સમૃદ્ધ બનતી રહેલી. (અલબત્ત, 'રસસિદ્ધાન્ત' વિશે પણ એમણે એક પુસ્તિકા ને એક દીર્ઘ લેખ આપ્યાં છે). એમના લગભગ દરેક પુસ્તકમાં તાત્વિક ચર્ચાના ધ્યાનાર્હ લેખો મળ્યા કરે- 'સર્જકતાની નવી વિભાવના', 'વિવેચનનું તત્ત્વજ્ઞાન', 'કાવ્યતત્ત્વવિચારના તાત્વિક સંદર્ભો' વગેરે. અલબત્ત, આ તત્ત્વચર્ચાની સમાન્તરે જ ગુજરાતી સર્જન-વિવેચનના પ્રવાહોની તપાસ એમણે કરી છે. મિથ, કલ્પન, પ્રતીક, થીમ આદિ સંજ્ઞા-વિભાવોની ચર્ચામાં ગુજરાતી સાહિત્યની કૃતિઓનું ચર્ચા-દેષ્ટાંત લેખે સતત વિનિયોજન થતું રહ્યું છે. ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય એમનામાં પ્રકલ્પરૂપ અધ્યયન-આયોજનમાં પરિણમતો રહ્યો છે - એનાં બે મહત્ત્વનાં પરિણામો એમની પાસેથી મળ્યાં છે : એક તે એમના સંશોધનકાર્યનું ફળ 'ગુજરાતીમાં કાવ્યતત્ત્વવિચારણા'/(જેનો એક ખંડ ગયે વરસે જ પ્રકાશિત થયો બીજો પ્રકાશન- અધીન છે.)/ને બીજું તે 'ગુજરાતીમાં વિવેચનતત્ત્વવિચાર'. 'ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદ' નામનો એમનો એક સંગ્રહ પણ, જુદેજુદે સમયે લખેલા લેખોને એકસાથે મૂક્યા હોવાથી લાંબા ગાળા સુધી ચાલતી રહેલી એક સળંગ વિચારણાને રજૂ કરે આપે છે.

સમકાલીન સર્જન અને વિવેચનને તથા સામ્રતકાલીન પ્રશ્નોને એમણે વિવેચકની જવાબદારીથી ને સજ્જતાથી હંમેશાં હાથ ધર્યાં. સુરેશ જોશીની કળાવિચારણા, ઉમાશંકર અને સુંદરમૂની વિવેચનપ્રવૃત્તિ, શેખ-લાલશંકર-સિતાંશુ-રાવજી-રમેશ પારેખની કવિતા; 'બાહુક', 'સ્વપ્નતીર્થ', 'ઉપરવાસ' કથાત્રયી, ધનશ્યામ દેસાઈ, કિશોર જાદવની વાર્તાઓ આદિ લાંબા ફલક પરના દીર્ઘ લેખો એનાં થોડાંક દેષ્ટાંત છે. ચિંતનશીલ વિવેચકની પર્યેષણાત્મકતાથી ને છતાં સર્જક ને સર્જન માટેના પ્રેમાદરભાવથી એમણે આ વિવેચન કર્યું ને સાહિત્યપ્રવાહનાં તેમજ સર્જકતાનાં માર્મિક બિન્દુઓ ચીંધી આપ્યાં. એમના એક અભ્યાસલેખનું શીર્ષક પણ આ દૃષ્ટિએ સૂચક છે - 'ઉશનસની કવિતાના મર્મકોષોમાં.'

પ્રશ્નોને પૃથક્કરણથી સમજવા ને સમજાવવાની એમની સતત મથામણ. એક બાજુ પર્યેષકબુદ્ધિ, ને સાથે જ, બીજી બાજુ શિક્ષકવૃત્તિ. સ્પષ્ટીકરણ ને વિશદતાનો આગ્રહ અનેક વાર પ્રસ્તારી વક્તવ્યો-લખાણોમાં પરિણમ્યો છે. આ પ્રસ્તાર, ક્યારેક સમગ્રના આકલનને શક્ય ન બનવા દેતો હોઈને વિશદતાને ધૂંધળી કરનાર પણ બન્યો છે. પણ એમની તત્ત્વનિષ્ઠ સન્નિષ્ઠાએ પ્રસ્તારને સહ્ય પણ બનાવ્યો છે. વિવેચક તરીકેની એ એમની લાક્ષણિકતા હતી.

વૈચારિક ભૂમિકાએ એમની ચિકિત્સા આકરી હતી એ સાચું, ને કૃતિ-વિવેચનમાં પણ

એ વિનિયોગ પામતી જોઈ શકાતી, પરંતુ પ્રમોદભાઈ તીખા કે આક્રમક ક્યાંય બન્યા નથી. સ્પષ્ટ નિદાન આપતા એમના વિવેચનાત્મક વિધાનમાં પણ એમની શૈલીનો વિનમ્રતાભર્યો લાક્ષણિક મરોડ હોય, જેથી કોઈને એ ભાગ્યે જ વાગ્યો હોય. ક્યારેક એમ પણ લાગે કે પ્રમોદભાઈ નિર્દેશ કરીને સૌજન્યથી પાછા વળી ગયા છે.

એ રીતે પ્રમોદભાઈ લગભગ અજાતશત્રુ વિવેચક રહ્યા - અલબત્ત, ગણતરીપૂર્વક અજાતશત્રુ રહેનાર ચતુરજાતિના નહીં; સહજ સ્વભાવથી જ અજાતશત્રુ. સામે પક્ષે, કોઈ પ્રત્યે શત્રુભાવ તો શું, કડવાશનો ભાવ પણ રાખ્યો નહીં. 'વિભાવના'ની આલોચના કરનાર વિવેચકો વિશે એમણે 'શબ્દલોક'ની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું હતું કે, એમણે ત્રુટિઓ બતાવી એથી મારા જેવા અભ્યાસીને તો લાભ જ થયો છે - બીજા પક્ષોને શું કહેવું છે એ વિશેની સભાનતાનો લાભ. એથી 'એ સૌને આદરથી યાદ કરું છું ને તેમને માટે આભારની ઊંડી લાગણી પ્રગટ કરું છું.'

એમની લાગણીભરી સૌજન્યશીલતાનો ને વિદ્યાપ્રીતિનો છેલ્લો અનુભવ અવસાનના બે દિવસ પૂર્વે પણ થયો હતો : 'પ્રત્યક્ષ'ના આ અંકમાં જયંત ખત્રીના 'ખરાબખોર' વિશે 'સ્વાધ્યાયવિશેષ' વિભાગ માટે એ લખી આપવાના હતા. હું ને જયેશ ભોગાયતા એ માટે ચર્ચા કરવા ગયેલા ('પ્રત્યક્ષ'ના પરામર્શક તરીકે એમની પાસેથી ઘણી ચર્ચા-વિચારણાનો લાભ મળતો રહેલો). એમને તાવ હતો. એટલે મેં કહ્યું કે, 'પ્રમોદભાઈ, આજે આરામ કરો. બે-ચાર દિવસ પછી નિરાંતે મળીને વાત કરીશું.' છતાં એમણે ઊલટભેદ વાત કરવા માંડી. સાહિત્ય-ચર્ચા જાણે એમનો થાક ઉતારી દેતી હતી. અમારે વારવા પડ્યા. એમના ચહેરા પર વાત કર્યાની, મળ્યાની પ્રસન્નતા હતી. ત્રીજે જ દિવસે, આવી ટૂંકી માંદગીમાં જ વિલીન થઈ જઈને આ સૌમ્ય વ્યક્તિ આમ આંચકો આપી જશે એવું કલ્પ્યું ન હતું...

કોઈ વ્યવહારુ સંપર્કો ઊભા ન કરેલા. પહેલો સંગ્રહ 'વિભાવના' નવભારતે પ્રકાશિત કરેલો એ પછીનાં બધાં જ પુસ્તકો (વિવેચનતત્ત્વ વિચાર વિશેનું સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીએ કરેલું એ સિવાય) એમણે જાતે, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીની સહાય લઈ, બાકીના પૈસા જાતે ઉમેરીને પ્રકાશિત કર્યાં. આટલા મોટા વિવેચકનેય કોઈ પ્રકાશક ન મળ્યો ! અલબત્ત, એની કશી ફરિયાદ પણ એમણે કરી નથી. એમ થાય કે ક્યા આંતરિક બળે એ આ વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ અવિરતપણે લેખનપ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા હતા ? 'પ્રતીતિ'માં એક જુદા સંદર્ભે કરેલા ઉદ્ગારમાં આનો એક જવાબ કદાચ મળે... 'આ પ્રકારનાં લખાણો પાછળ ક્યું બળ છે ?' એમ પ્રશ્ન કરીને એમણે જ ટૂંકો ઉત્તર આપ્યો છે - 'શબ્દમાં આસ્થા'. આ આસ્થાએ પ્રેરેલી ચાર દાયકાની વિદ્યાસાધનાએ ગુજરાતી સાહિત્ય-વિવેચન ક્ષેત્રે એમનું ગણનાપાત્ર પ્રદાન આંકી આપ્યું છે. એમને આપણી સૌની ભાવભરી અંજલિ.

૨૦ જૂન ૯૬

રમણલાલ

પ્રમોદકુમાર પટેલ (જ. ૨૦-૯-૧૯૩૩; અવ. ૨૪-૫-૧૯૯૬)ના પ્રકાશિત ગ્રંથો : □ વિવેચન : વિભાવના (૧૯૭૭), શબ્દલોક (૧૯૭૮), રસસિદ્ધાન્ત - એક પરિચય (૧૯૮૦), સંકેતવિસ્તાર (૧૯૮૦), કથાવિવેચન પ્રતિ (૧૯૮૨), પન્નાલાલ પટેલ (૧૯૮૪), બીજા આ ૧૯૮૫, અનુભાવન (૧૯૮૪), ગુજરાતીમાં વિવેચનતત્ત્વ-વિચાર (૧૯૮૫), વિવેચનની ભૂમિકા (૧૯૮૦), પ્રતીતિ (૧૯૮૧), ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતાવાદ (૧૯૮૩), 'ગુજરાતીમાં કાવ્યતત્ત્વવિચાર - ભાગ : ૧' (૧૯૮૫). [ભાગ : ૨ પ્રકાશ્ય] □ અન્ય : પરિશેષ : યશવંત ત્રિવેદીની કવિતાનું સંપાદન (૧૯૭૮), ગદ્ય સંચય-અન્ય સાથે (૧૯૮૨), શેષ-વિશેષ : ૮૫ની કવિતાનું સંપાદન - અન્ય સાથે (૧૯૮૫), પન્નાલાલ પટેલ - પરિચયપુસ્તિકા (૧૯૮૭), પન્નાલાલનું વાર્તાવિષય (૧૯૮૦), જયશંકર પ્રસાદ : અનુવાદ (૧૯૮૦)

અ અંકના લેખકો

મધુ કોઠારી કવિ, વિવેચક, સંપાદક

મનોવિજ્ઞાનના અધ્યાપક, વીરાણી કોલેજ,
રાજકોટ

૩, સુભાષનગર, રૈયા રોડ, રાજકોટ
૩૬૦ ૦૦૧

રમેશ મહેતા

અધ્યક્ષ ગુજરાતી વિભાગ, શારદાગ્રામ
આર્ટ્સ કોલેજ, માંગરોળ, જિ. જૂનાગઢ
આસ્થા, ગોપાલનગર, જોશીપુરા,
જૂનાગઢ-૨

દર્શના ધોળકિયા વિવેચક

ગુજરાતીનાં અધ્યાપક, સરકારી કોલેજ, ભુજ
રીંગલ ટાઇપ સામે, ન્યૂ મિન્ટ રોડ,
ભુજ (કચ્છ) ૩૭૦ ૦૦૧

વિજય શાસ્ત્રી વાર્તાકાર અનુવાદક વિવેચક

અધ્યક્ષ : ગુજરાતી વિભાગ, એમ.ટી.બી.
આર્ટ્સ કોલેજ, અઠવા લાઈન્સ, સુરત
૩૯૫ ૦૦૧
વિદ્યાભવન પાસે, માળ પર, એમ.ટી.બી.
કોલેજ કેમ્પસ, સુરત ૩૯૫ ૦૦૧

માય ડિયર જયુ (જયંતિ ગોહિલ) નવલકાર, વિવેચક

ગુજરાતીના અધ્યાપક, શામળદાસ કોલેજ,
ભાવનગર
'અવનિલોક', ૩, શાંતિનગર, ૨૨૭૩,
હીલ ડ્રાઇવ, ભાવનગર ૩૬૪ ૦૦૨

શરીફા વીજળીવાળા વિવેચક, અનુવાદક

ગુજરાતીનાં અધ્યાપક, એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ
કોલેજ, સુરત ૩૯૫ ૦૦૧
મહિલા છાત્રાલય, એમ.ટી.બી. કોલેજ,
સુરત

નીના ભાવનગરી

સંસ્કૃતનાં અધ્યાપક, એમ.ટી.બી. આર્ટ્સ
કોલેજ, સુરત
શિવકુટિર, ૨૪, નર્મદાનગર, અઠવા
લાઈન્સ, સુરત ૩૯૫૦૦૧

સિલાસ પટેલિયા વિવેચક

ગુજરાતના અધ્યાપક, નલિની એન્ડ
અરવિંદ આર્ટ્સ કોલેજ, વલ્લભવિદ્યાનગર
૯/૪-૨, અમર કોમ્પ્લેક્સ, ન્યૂ સમા રોડ,
વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૮

જશવંત શેખડીવાળા

ગુજરાતીના નિવૃત્ત અધ્યાપક
મુ.પો. શેખડી, તા. પેટલાદ, જિ. ખેડા

નગીન મોદી વાર્તાકાર-નવલકાર, વિજ્ઞાનલેખક

રસાયણશાસ્ત્રના નિવૃત્ત અધ્યાપક
૩૦૩, સુરમ્ય એપાર્ટમેન્ટ્સ, પાર્લે પોઇન્ટ,
સુરત ૩૯૫ ૦૦૭

કીર્તિદા જોશી

ગુજરાતીનાં અધ્યાપક, ભાષા સાહિત્યભવન,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૯
૧૦, રાયપુર સોસાયટી, કાંકરિયા,
અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૨૨

રમણ સોની વિવેચક, સંપાદક

રીડર : ગુજરાતી વિભાગ, મ. સ.
યુનિવર્સિટી, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨
૯/૨, તારાભાગ, પોલિટેકનીક, વડોદરા
૩૯૦ ૦૦૨

હજુ અજવાસ છે કાળો
એસ. એસ. રાહી

સ્વાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૬. ક્ર. ૮૮, રૂ. ૫૦

મધુ કોઠારી

પ્રશ્નોનો પમરાટ

ગઝલસર્જનક્ષેત્રે હજુ પ્રયોગોને અવકાશ છે. આપણે ત્યાં ગઝલની વસ્તુમાં નવીનવી સામગ્રી આવી છે. પ્રતીકાદિમાં સર્જકોએ નવી હવા ઉત્પન્ન કરી છે. પણ આકૃતિમાં હજુ જોઈએ તેવા પ્રયોગો થયા નથી. જોકે ગઝલના સંદર્ભમાં આ કાર્ય મુશ્કેલ પણ છે. કારણ કે રદીફ કાફિયાનું માળખું પ્રમાણમાં લવચીક ઓછું છે.

છતાં કેટલાક ગઝલકારો વિષયવસ્તુ ઉપર ધ્યાન રાખતાંરાખતાં આકૃતિમાં પરિવર્તન લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તેમાંના એક એસ.એસ. રાહી પણ છે. છેલ્લાં ૨૫ વર્ષની ગઝલ સાથે એમનો નાતો બંધાયેલો રહ્યો છે. ૧૯૭૨માં તેમનો પહેલો સંગ્રહ 'પરવાઝ' પ્રગટ થયો. ત્યાર પછી ૧૯૭૮માં 'ઘટના' અને ૧૯૮૪માં 'થાક' પ્રગટ થયા. વચ્ચે 'ગઝલની આસપાસ' અને 'ગઝલ : સંજ્ઞા અને સંપ્રત્યય' નામનાં પુસ્તકો પણ પ્રગટ થયાં. (ગઝલના સ્વરૂપ પર સંશોધનકાર્ય કર્યું.) આમ સાહિત્ય-યાત્રા દરમ્યાન ગઝલ જ તેમની રાહબર રહી છે.

'હજુ અજવાસ છે કાળો' ગઝલસંગ્રહમાં પણ એમની પ્રયોગશીલ વૃત્તિ જણાઈ આવે છે. તેનો અર્થ એ નથી કે તેમણે કલ્પન પ્રતીક, મીથ વ. ઉપર ધ્યાન નથી આપ્યું. કેટલાંક પ્રતીકો તો તેમને પ્રિય હોય તેમ જણાય છે. ટૂંકી બેરની ગઝલ રચવી એ દુષ્કર કાર્ય છે. કારણ કે બેરની આકૃતિ જળવાય, પણ ચોટ ન જળવાય. સંવેદન ફિસ્સું પડી જાય. ઘણા ગઝલકારોની ટૂંકી બેરની ગઝલો માત્ર જોડકણાં બનીને રહી જાય છે. માત્ર શબ્દની કસરત બની જાય છે. પણ રાહી અહીં સુપેરે સક્ષમ થયા છે. ટૂંકી બેર ઉપર તેમની હથોટી સારી છે. તેમાં તેઓ ચોટ પણ લાવી શકે છે. અને નક્શીદાર શેર ઉતારી શકે છે. 'હયાતીનું પેડું' રચના આ દૃષ્ટિએ અવલોકવા જેવી છે.

જુઓ વાવમાં જઈ
કે યુગ ત્યાં સડે છે

અહીં ઓછા શબ્દોમાં અર્થનું ઊંડાણ ગઝલકારે સાધ્યું છે. તે જ રીતે આગળનો શેર જુઓ :

હસે છે જો જોકર
તો ફૂલો રડે છે

અહીં પણ શબ્દ-લાઘવ દ્વારા વિરોધ-વ્યંજના નિરૂપાઈ છે. આવી જ ટૂંકી બેરવાળી અન્ય રચના 'ધૂમસેર' છે. અહીં પણ આપણા ગઝલકાર શબ્દની કસર દ્વારા ગૂઢાર્થ પકડવા પ્રયાસ કરે છે અને સક્ષમ પણ થાય છે. આગળ જણાવ્યું છે તેમ આ કાર્ય મુશ્કેલ છે, કારણ કે શબ્દો સરી જાય છે અને સંવેદન ઘનીભૂત થતું નથી, જેમકે,

ઝંખના મૃગજળ બને,
લાગણી, કાગળ બને.

●
ક્રોયલો ઊડી ગઈ.
રિક્ત માળો પળ બને.'

બીજો ધ્યાનાર્હ પ્રયોગ 'ત્રિપદી'નો કર્યો છે. નામ દર્શાવે છે તે પ્રમાણે ત્રણ પંક્તિનો એક ખંડ રચી ગઝલને અનુરૂપ ભાવ-લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બાહ્ય દૃષ્ટિએ 'ત્રિપદી' અન્ય કાવ્ય-સ્વરૂપ ધરાવતી યોજના લાગે પણ અહીં દરેક ખંડે ભાવ બદલાય છે અને ગઝલના શેરોમાં હોય તેવી ચોટ પણ છે. તેથી તેને ગઝલના પ્રદેશની નીપજ કહી શકાય. થોડીક પંક્તિઓ જોતાં આ બાબત સ્પષ્ટ થશે :

સાંતવના માટે અહીં મૃગજળ નથી,
ઊંટ દાઝી જાય એવી રેત છે,
કાફલા પાસે શરાબી છળ નથી.

●
વેદનાથી મુક્ત એકે પળ નથી,
માછલાં સારે છે આંસુ, કેમ કે,
આજ દમયંતીની સાથે નળ નથી.

(એક પણ વાદળ)

આવી જ એક અન્ય રચના પણ ભાવકને રસતરબોળ કરે છે.

આગંતુક
ધીરુબહેન પટેલ

વિ. ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૧૯૯૬. કા. ૧૯૯, રૂ. ૭૫

દર્શના ધોળકિયા

વ્યક્તમધ્ય સાધકની યાત્રાકથા

'વડવાનલ', 'વાવંટોળ', 'આંધળી ગલી', 'કાદંબરીની મા' જેવી સુંદર, સુઘડ ને જીવનને પામવા મથતી કૃતિઓ આપી ચૂકેલાં ધીરુબહેન પટેલની આ લઘુનવલ, તેના વિષયનાવીન્યને લઈને, તેમાં નિરૂપાયેલી ગંભીર જીવન-દૃષ્ટિને લઈને નવલકથાસૃષ્ટિમાં આગવી ભાત પાડે છે.

'આગતુક'ના નાયકને સંસાર, સંન્યાસ ને ફરી સંસાર એવા વિચિત્ર ચક્રમાંથી પસાર થવાનું આવે છે. કથાના પ્રારંભે, ટ્રેનમાં બેસીને મુંબઈ, ભાઈને ઘેર આવતો ઈશાન આમ વ્યક્તિથી જુદો પડે છે તેના દૃષ્ટાભાવને લઈને. લેખિકાએ તેના પાત્રને વ્યક્ત થવા દીધું છે આ રીતે : 'ઈશાન એમ ને એમ પડી રહ્યો. એક મોટી ફલાંગ મારીને આઘેના ભૂતકાળને પકડવા મથતા મનને જે કરવું હોય તે કરવા દીધું. ક્યારેક કંઈ હાથમાં આવી જતું તો ક્યારેક હાથ ઘસીને બેસી રહેવું પડતું. ઈશાન આશ્ચર્યથી મનની આ બધી ચેષ્ટા નીરખ્યા કરતો હતો.' પોતાને આ રીતે જોઈ શકતા ઈશાનની બાલસહજ સરળતા સહજ રીતે આખીય કૃતિમાં વહ્યા કરે છે. આ સરળતાને કારણે જ ઈશાન પ્રત્યે વાચકને આદર-મિશ્રિત વાત્સલ્યભાવે ચાહવાનું મન થઈ જાય છે.

પણ લેખિકા તાકવા માગે છે ઈશાનની સરળતાની સામે તેનાં કહેવાતાં સ્વજનોની વિડંબનાયુક્ત દાંભિકતા. મોટા ભાઈનું ઘર શોધીને પહોંચેલા ઈશાન માટે ભાઈના બારણાની નાનકડી બારી ખૂલે છે. માત્ર છ ઈંચ પહોળું થયેલું બારણું કંઈ ઈશાનનું સ્વાગત કરવા માટે ખોલાયું નથી. કોઈ પ્રકારના આવકાર વિના જ ઈશાને અંદર પ્રવેશવાનું આવે છે. આ ક્ષણથી માંડીને અંત સુધી ઈશાનની ઉપસ્થિતિ સતત એક વજન બનીને સૌની ઉપર તોળાઈ રહે છે. રખે ને ઈશાન ઘરમાં કશું નુકસાન કરે, કોઈ વસ્તુ પર નજર નાખે - એ ભયે મોટી ભાભી રીમા ઘર છોડ્યા વિના બેઠી રહે છે. મોટો ભાઈ આશુતોષ, નાના અર્ણવ પાસે અપેક્ષા રાખે છે ઈશાનનો

ભાર સમાન ભાગે વહેવાની, પણ અર્ણવની પત્ની શાલ્મલી રીમાથીયે ચડે તેમ છે. પોતાનાં ઘીઠવાયેલા જીવનમાં, સંન્યાસી બનીને ફરીથી સંસારમાં આવેલા દિયરનું આગમન બંને ભાઈઓના જીવનને અસ્તવ્યસ્ત બનાવી નાખે છે. પોતાનાં સંતાનો પર ઈશાનનો ઓછાથી સુધ્ધાં ન પડે તેની તાકીદ રાખતી રીમાથી કંટાળીને આશુતોષ ઈશાનને અર્ણવને ઘેર લઈ જાય છે. અર્ણવના ઘરનું બારણું પણ કંઈ ઈશાન માટે ખૂલવા તૈયાર નથી. એ ઘરનો ઠસ્સો, આશુતોષથીયે ચઢે તેમ છે. ગેસ્ટ રૂમમાં તો ઈશાનને રાખી શકાય તેમ નથી. ગમે ત્યારે ગેસ્ટ આવી ચઢે. આથી નોકર ફાન્સિસની રૂમના એક ખૂણામાં તેનો થેલો મૂકવામાં આવે છે.

આ આખીય પરિસ્થિતિ ઈશાનના મનમાં કરુણને નહીં પણ વાસ્તવના રૂપને પ્રગટાવે છે. આ વિષમ સ્થિતિમાં ઈશાનની પ્રસન્નતા સહેજ પણ અળપાતી નથી. જે રીતે ટ્રેનમાં બેઠાંબેઠાં એ મનની ભાવનાઓને આશ્ચર્યથી નીરખતો હતો તે જ રીતે સ્વજનોની સ્વાર્થી દાંભિકતાને પણ એ નિખાલસ સરળતાથી જોઈ શકે છે. તેની સરળતાનો અર્થ એ નથી કે એ કશું સમજતો નથી. બધું જાણવા છતાં ઈશાન આ લોકોની સ્થિતિને સમજી શકે છે. એ પૂરાં સંસારી લોકો છે. એ આવાં ન હોય તો કેવાં હોય ? ઈશાને તો જે સંન્યાસીઓ જોયા છે તે પણ આવા જ છે. તો પછી ભૌતિક જગતની ભરમારમાં અટવાયેલાં આશુતોષો, અર્ણવો, શાલ્મલીઓનો શો દોષ ? ઈશાને જે સંસાર છોડ્યો તે પણ ગણતરીઓનો, હિસાબોનો હતો ને એ પછી જે સંન્યાસ છોડ્યો તે પણ સત્તાપ્રેમનો, સ્થાન ટકાવવાના જગતનો હતો. તો પછી ઈશાન કોની ઉપેક્ષા કરે ને કોનું સન્માન કરે ? આથી જ જે સહજતાથી એણે સંસાર છોડ્યો, તે જ સહજતાથી સંન્યાસ પણ છોડીને સાચા સંન્યાસની તપાસ આદરવાનું ભગીરથકાર્ય તેના જીવનના મધ્યબિંદુમાં આવી ઊભું. ઈશાન સંસાર ને સંન્યાસ બંનેનું જે સ્થૈર્યથી અતિક્રમણ કરી શક્યો છે તે જોતાં એનું પાત્ર વ્યક્તમધ્ય સાધકનું બની રહે છે. ૧૯૯૯ પૃષ્ઠોમાં ફેલાયેલું તેનું વ્યક્તિત્વ ન તો સંસારીનું કે ન તો સંન્યાસીનું, બલકે એ સાધકનું બની રહે છે. આ બંનેમાંથી છૂટવાની, બંનેની વચ્ચે રહીને તેણે સાધના કરી છે. આ પ્રકારની સાધના તે કરી શક્યો છે તેનું કારણ તેના ગુરુ છે. ગુરુએ તેનામાં સીંચેલી જીવન- નિષ્ઠાએ કરીને ઈશાન વ્યક્તમધ્યે ટકાવ ઊભી શક્યો છે.

સ્વજનોના અણગમના ઠેલાઓથી ઠેલાતા રહેલા ઈશાનની સમક્ષ અચાનક એક લાલચ આવીને ઊભી રહી જાય છે. ભાઈના પડોશી નિરંજનભાઈ અત્યંત પૈસાદાર હોવા છતાં પુત્રની બીમારીથી વ્યથિત છે ત્યારે તેની પુત્રી ઇષિતા, જે અસાધારણ સૌંદર્યની સ્વામિની પણ છે તે, ઈશાનને ઓળખીને કંઈક ચમત્કાર કરવા તેને જણાવે છે ત્યારે સૌને અણગમતો ઈશાન અચાનક સૌની માલિકીનો બની જાય છે. ઈશાન ઇષિતાના ભાઈ રજતને અચાનક સાજો કરે છે તે જોઈને ચમત્કારના પૂજારી લોકો ઈશાનનો ઉપયોગ કરવા પડાપડી કરીને ઈશાનના એકાંતને ખળભળાવવા પૂરો યત્ન કરે છે.

ઈશાનના જીવનમાં પ્રવેશેલી આ લાલચ ઓછી હોય તેમ એના સંન્યાસીજીવનનો સાથી સોમગિરિ આવીને બંનેના ગુરુના ઉત્તરાધિકારી પ્રતાપગિરિની ગેરવર્તણૂક વિશે ઈશાન પાસે વ્યથા ઠાલવે છે તેમ જ ઈશાનને નવો આશ્રમ સ્થાપવા જણાવે છે. આ વાત ઈશાનને ગમે તેવી પણ છે કેમકે એ દ્વારા એ ફરીથી પોતાના પરિચિત, સંરક્ષિત એવા જગતમાં જઈ શકે છે જ્યાં એનું એક ચોક્કસ સ્થાન પણ છે. પણ આ ઘટના વિશે વિચારતો ઈશાન જોઈ શકે છે કે એક હાડવૈદનું અવસાન થતાં એના વારસદારો જેમ દુકાન જમાવે તેમ પોતે પણ જો ગુરુનું સ્થાન લે તો એનામાં ને હાડવૈદમાં શો ફરક પડે ? કશાકને સ્થાને કશાકનું આવી જવું એ તો સંસારનું જ બીજું નામ હતું - પછી એ સંન્યાસજીવન કાં ન હોય ? ઈશાન આ આવાગમનમાંથી જ મુક્ત થવા માગે છે. આથી તો એ સંન્યાસીઓમાં પણ આગંતુક બની જાય છે.

રજત સાજો તો થાય છે પણ ફરી એને અંગૂઠો કાળો પડવાની બીમારી વળગતાં એ ઈશાનને પકડી રાખવા મથે છે પણ હવે ઈશાનને એમાં પણ વળગવું નથી. ગુરુના મૃત્યુ પછી, ગુરુભાઈ પ્રતાપગિરિ ઈશાનની લોકપ્રિયતા સાંખી શકતો નથી ને ઈશાનને આશ્રમ તેમ જ સંન્યાસ બંને છોડવાનું કહે છે ત્યારે સાવ સરળ રીતે ઈશાન એ છોડી દે છે. કશું પકડવું તેના સ્વભાવમાં જ નથી. સંસારમાં આવીને તેને બે બાબતો પ્રત્યે ઊંડાં ઊંડાં લગાવ છે. એક તો ગુરુની યાદ તેના મનમાં મીઠી વેદના જગવતી રહે છે તે અને બીજું માતાનો સ્નેહ ક્યાંક સળવળ્યા કરતો રહે છે. માતાનો ફોટો જોવાની તેની ઇચ્છા તેને એક ખંડ પૂરતો સંસારી રહેવા દે છે. પરંતુ

થોડા જ દિવસોની સંસારયાત્રા તેના માટે વિકાસયાત્રા બની રહે છે. સોમગિરિના આગમન સમયે જ તે સઘળું કંઈ છોડવાનો નિર્ણય કરે છે, બલકે સઘળું કંઈ ખરી પડે છે. ગુરુએ સોંપેલું અભુવાદનું કાર્ય પૂરું કરીને ગુરુથીયે તે મુક્ત બને છે. પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકો પણ રજતને આપીને એનો ભાર પણ એ હળવો કરે છે. ભત્રીજાનો ફોન આવે છે એમાં એ સમાચાર મળે છે કે દાદીમાનો ફોટો તેની પાસે છે. પણ હવે એને જોવાની પણ ઈશાનને ઇચ્છા નથી. પોતાને ચાહતા ભત્રીજા કરણને ઊંચે ઉઠાવવાનું તેને મન થાય છે પણ તેને લાગે છે કે એની પણ આવશ્યકતા નથી. બધું જ જેમ છે તેમ બરોબર છે. એમાં એણે કશું જ કરવાનું નથી. પીંછાની હળવાશથી એ આવ્યો હતો ને એ જ હળવાશથી એ ચાલ્યો જાય છે. બનેલા બનાવો એનામાં કોઈ પ્રકારની કડવાશ ઊભી કરી શકતા નથી. જીવનને હળવાશથી જોતા ઈશાનમાં તટસ્થતા જરૂર છે પણ ઉપેક્ષાની તો છાંટ પણ નથી. આથી જ તો સૌંદર્યમંડિતા ઇષિતાની એ અવગણના પણ કરતો નથી ને છતાં એક સંન્યાસીને છાજે તેવી અદબ પણ તેના પાસેથી તેણે ઇચ્છી છે. આથી જ તેની સાથે વધારાની વાતચીત તે હમેશાં ટાળે છે.

જીવનના સામસામે છેડે ઊભેલાં પાત્રો - ઈશાન ને અર્ણવ, આશુતોષ, શાલ્મલી-રીમા -ને આલેખતાં લેખિકાએ આ વિષમતા એવી રીતે આલેખી છે કે વાચકને પણ આ સંસારીઓ પ્રત્યે સહેજ પણ ઘૃણા જાગતી નથી. ઈશાન એની રીતે સાચો છે તો આશુતોષ વગેરે એની રીતે ભાઈઓ-ભાભીઓનો આત્મા પણ ક્યાંક ધીમોધીમો જાગવા મથે છે પણ એમની વૃત્તિઓનો એમના પર થતો હલો તેના જાગવા મથતા આત્મતત્ત્વને જાગવા દેતો નથી. બીજા બાજુ જાગેલા ઈશાનની ચેતના તેને સૂવા દેતી નથી. જાગેલો હોવાથી ઈશાન સૂઈ શકે તેમ નથી, સૂતેલાં હોવાથી બાકીનાં સૌ જાગી શકે તેમ નથી. આથી જ ઈશાન સઘળું કંઈ સમજી શકે છે. ને સંન્યાસને પણ અતિક્રમી શકે છે. અહીં આલેખાયેલી વિષમતા ઈશાનના જાગરણને લઈને પચાવી શકાય એ રીતે વિરમે છે. એમાં લેખિકાના જીવનને પામવાના સૌમ્ય દષ્ટિકોણનો વિજય છે. કૃતિને અંતે ઈશાન ન સંસારી, ન સંન્યાસી પણ વિમુક્ત સાધક બનીને વિદાય થાય છે. એનામાં કામુના આઉટ સાઈડરની આક્રમકતા નથી પણ ગીતાએ કલ્પેલા

બ્રહ્મચારીનો પ્રસાદ છે. તેની જીવતી રહેલી પ્રસન્નતા આજુબાજુના સ્વાર્થી વાતાવરણ પર ફેલાઈને ફરી વળે છે.

કૃતિમાં નિવેદનરૂપે મુકાયેલું વાક્ય સૂચવે છે તેમ એક બારીમાંથી ઊડીને આવેલાં ને બીજી બારીમાંથી નીકળી જતાં પક્ષીની વાત ઈશાનનું ઉકયન સૂચવે છે ને લેખિકાની ભરીભરી સંવેદનશીલતા.

અધ્યાત્મ ને જીવનને સાંકળીને કહેવાયેલી આ કથા જીવનનાં બે બિંદુને જોડતી કથા બની રહે છે. □

પુષ્પદાહ
રજનીકુમાર પંડ્યા
આર. આર., મુંબઈ-અમદાવાદ, ૧૯૯૫, ક્ર. ૫૨૮, રૂ. ૨૦૦

માય ડિયર જયુ

થડમાં દાહ, થડ પર ફરફોલા !

પ્રસિદ્ધિથી સિદ્ધિ નહીં

ખરી નવલકથા લોકપ્રિય જ હોય. લોકપ્રિય ન હોય તે નવલકથા નહીં. એમ કહેતાં બે પાસાંનો વિચાર કરવાનો રહે : નવલકથાના વાચક/ચાહક તરીકે 'લોક'નું કેવું સ્તર સામે છે ? અને નવલકથાની લોકલોગ્યતાનું મુખ્ય કારણ શું છે ? ગીત એની ગેયતાને લીધે અને નવલકથા એના કથયિતવ્યને લીધે અન્ય ગદ્ય-પદ્ય સ્વરૂપોને મુકાબલે લોકલોગ્ય બને એ સ્વાભાવિક છે. એ એનો એક લક્ષણવિશેષ ગણાવો જોઈએ. પરંતુ, કથયિતવ્ય ભલે કારણભૂત હોય; પરિણામભૂત તો રચયિતવ્ય જ. એટલે નવલકથા રચનાવિશેષ સિદ્ધ ન કરે ત્યાં સુધી એની સાર્થકતા પર પ્રશ્નચિહ્ન રહેવાનું.

'પુષ્પદાહ'નાં સર્જન/પ્રકાશન આસપાસ ચાલેલા વાદવિવાદ કે પ્રચારપ્રસારને કોરાણે મૂકીને - અર્થાત્, લેખકે યોજેલા શીર્ષક પુષ્પ (વાહ !) + દાહ (આહ !)થી અભિભૂત થનારા વાચકો; 'ઈન્ડો-અમેરિકન' અને 'હોકયુમેન્ટરી' અને 'સત્યઘટનાત્મક' જેવાં પ્રચારાત્મક ઉપશીર્ષકો; બેએક સારાં છાપાંમાં ને ત્રણેક 'ઠીક મારા ભૈ' છાપાંમાં ધારાવાહી રૂપે ચલાવીને તથા જુદાંજુદાં સ્થળોએ વિમોચન-સમારંભો યોજીને લેખકે અજમાવેલી વેપારી નીતિ; ઉપરાંત, ૪૪૩ પાને વારતા

પૂરી થયા પછી, વાચકનો કાંઠલો પકડીને, લેખકે-માને-પ્રશંસકોએ ૮૨ પાનાં ભરીને મૂકેલા ખુલાસાઓ; એ સર્વને કોરાણે મૂકીને - 'પુષ્પદાહ'ને બે રીતે તપાસવી યોગ્ય ગણાય : એક, સામાજિક સંદર્ભે 'પુષ્પદાહ'ના કથયિતવ્યની યોગ્યાયોગ્યતા. અને બે, નવલકથા' તરીકે એની યથાર્થતા.

પ્રસિદ્ધિ એટલે શું ?

૧:૧. 'અર્પણ'નો ઢંઢેરો દર્શાવે છે તેમ, 'પુષ્પદાહ' લગ્નવિચ્છેદમાંથી જન્મતી યાતનાઓની વારતા છે. વારતા લખવાનું મુખ્ય પ્રયોજન લગ્નવિચ્છેદથી બાળકોની જે વલે થાય તે દર્શાવવાનું છે. એટલે અહીં સામાજિકતા સાથે મનોવેજ્ઞાનિક અભિગમ પણ છે. વિષય તરીકે વારતાનું એ ધ્યાનાકર્ષક કેન્દ્ર છે. પણ લેખક એને ન્યાય આપી શક્યા નથી. લગ્નવિચ્છેદનું પરિણામ ભોગવતાં બાળકો કેન્દ્રમાં રહેવાને બદલે બાળકોના દાદા શાંતિલાલના માનસમાં ઊઠતાં વિચાર-ઘમસાણો, ચિંતા - ઉદ્વેગ - ઉચાટ કેન્દ્રસ્થાને રહે છે, અને એ કથાઘટકની સામાજિકતા તર્કપૂત નથી એટલે વારતાનો પાયો નબળો રહી જાય છે.

અમેરિકામાં સ્થાયી થયેલા શાંતિભાઈ મનોવિજ્ઞાનના શિક્ષક છે. વ્યક્તિ તરીકે 'આશાવાદી વિચારક' છે. એટલે વ્યવહારુ ભૂમિકાએ પાત્ર તરીકે દયાપાત્ર છે. ચારુની પુત્રવધૂ તરીકે પસંદગી કરતી વખતે એમનો આ અભિગમ આગળ રહ્યો છે. જો કે, પુત્ર સંજયમાં નાની-અમથી ખોડ છે એટલે કોઈ યુવતી એને હોંશેહોંશે સ્વીકારશે કે કેમ - એવી આશંકા પણ એમના મનમાં હોય તો ના નહીં. પણ એ વાત જવા દઈએ. ચારુ સંજય સાથે જોડાવાનું સ્વીકારે છે. એમાં એના ઇતર સ્વાર્થ કામ કરી રહ્યા છે. એને લીધે, બે સંતાનો થયા પછી પણ એ પોતાનું સ્વચ્છેદીપણું છોડતી નથી. ચારુ ભારતીય દષ્ટિએ સંસ્કારી માબાપનું સંતાન નથી. એના પિતા વીરેશ વાંકાણીએ એની માને કાઢી મૂકીને બીજી સ્ત્રીને ઘરમાં બેસાડી છે. ચારુ પોતાનાં ચારપાંચ ભાંડુ સાથે એ વાતાવરણમાં ઊછરી છે. સંજય સાથેના લગ્ન પછી, અમેરિકા આવતાં પહેલાં, બીજા પુરુષથી તે સગર્ભા બને છે, અમેરિકા આવીને એક વાર ચોરી કરતું પકડાય છે, વધુભ સાથે સતત અવેધ સંબંધ રાખે છે. આ સર્વ બતાવે છે કે, ચારુમાં જન્મજાત કુસંસ્કારો છે તે પ્રસંગોપાંત વર્ક્યા કરે છે. અમેરિકન સંસ્કૃતિને લીધે આવું બને છે એમ નથી. એટલે, 'બી એ રોમન, હેન

યુ આર ઈન રોમ' વાળી વાત જ નથી. ચારુ ઇન્ડિયામાં રહી હોત તો પણ આના જેવું કંઈક ને કંઈક કર્યા કરતી જ હોત એવી કલ્પના થઈ શકે છે. (અહીં બીજા પ્રકારના 'વીઝ' માટે આવું થતું હોય છે !) ઊલટું, આ ક્રિસ્તામાં તો અમેરિકનો એમ વિચારી શકે તેમ છે કે, આ ઇન્ડિયનો અમેરિકન સંસ્કૃતિને તો નહિ બગાડે ને ?! (ઈંગ્લાંડમાં સામાન્ય વેપારઉદ્યોગમાં આવી છાપ છે એવું સાંભળ્યું છે.) આમ, આ કથાનક પર કોઈ મૂળગત સાંસ્કૃતિક અઘાત-પ્રત્યાઘાતને અવકાશ નથી. એટલે માત્ર અમેરિકાની ભૂમિ પર આ ઘટના ઘટી કે લેખકે અમેરિકા વસીને આ વારતા લખી એનાથી એને 'ઈન્ડો-અમેરિકન' કહી શકાય નહીં.

બીજું, આપણે ત્યાં ડોશીશાસ્ત્ર પણ કહે છે કે, સંબંધ કરતાં પહેલાં છોકરા-છોકરીનાં કુળ-મૂળ જોવાં જોઈએ. ચોરીના કેસમાંથી છોડાવી ત્યારે શાંતિલાલ કહે છે : 'આ નપાવટ, આ ગંદી, ગંદી છતાં નફુટ અને બેશરમ બાઈને પોતાની કુળવધૂ બનાવી હતી ?' (પૃ.૬૧). ચારુને કુળવધૂ બનાવવામાં સંજયની ઇચ્છા કરતાં શાંતિભાઈનું 'આશાવાદી માનસ' મુખ્યત્વે જવાબદાર છે એમ વારતામાંથી જણાય છે. છતાં, 'દીકરાએ આવી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરીને જાણે કે એક મોટા સળગતા કુંડાળામાં પગ મૂકી દીધો હતો.' (પૃ.૧૧૭) એમ શાંતિભાઈ જ કહે છે ત્યારે કથાનકની તાર્કિકતા ખોડંગાય છે. આમ આ ક્રિસ્તાનો પાયો જ ખોડવાળો રહ્યો છે, એટલે સહેજ સજાગ વાચકના સંવેદનતંત્ર પર એની અસર બુકી રહેવાની. લગ્નવિચ્છેદની સામાજિક સમસ્યા કેન્દ્રસ્થાને રહેવાને બદલે અન્ય (કુ)સંસ્કારોની સમસ્યા પાયામાં ડોકાવાની.

૧:૨ બીજી વાત. અર્પણના ઢંઢેરામાં દંપતી કરતાં બાળકો પ્રત્યે લેખકની સહાનુભૂતિ છે. લગ્નવિચ્છેદની સીધી અને ભૂરી અસર બાળકો પર થાય એ નિર્વિવાદ છે. સામાજિક દૃષ્ટિએ આ ચિંતાનો વિષય પણ છે. લેખક આ અંગે સામાજિક અભિયાન ચલાવે એ સમાજ માટે અત્યંત આવશ્યક છે, અને અભિનંદનીય છે. એ દૃષ્ટિએ સમગ્ર કથામાં બાળકો કેન્દ્રસ્થાને રહે એવી અપેક્ષા રહે છે. પણ, એમ થયું નથી. કથાની માંડણી વખતે એમ લાગે છે કે કથા બાળકોની આસપાસ ચાલશે. પણ બીજે જ ડગલે કથા ચારુના વર્તન અને શાંતિભાઈના - એક મનોવિજ્ઞાનના શિક્ષકના માનસમાં ઊઠે એવા લાંબાટૂંકા વિચારોને કેન્દ્રમાં રાખીને આગળ

વધે છે. 'ફૂલ' સમાં બાળકો ચાર સો પચાસ પાનાંમાં વાચક સમક્ષ ચાલીસ-પચાસ પાનાંમાં જ દેખા દે છે. એમાં યે, લગ્નવિચ્છેદથી બાળકોની શી વલે થાય તે દર્શાવતી ઘટનાઓ તો ક્યારેક જ આવે છે. કારણ એ લાગે છે કે, સમગ્ર કેસ રજૂ કરનાર શાંતિલાલના માનસમાં પણ બાળકો પર થતી અસર કરતાં, ચારુના ગેરવર્તન પ્રત્યેનો આક્રોશ વધુ છે. લેખકે આ સત્યઘટનાત્મક કેસ-હિસ્ટ્રીની કથાકૃતિ રચવામાંકોઈ 'માવજત' (ટ્રિટમેન્ટ) કરી નથી. પરિણામ એ આવ્યું છે કે, વારતા વાચકના સંવેદનતંત્ર પર અસર કરવાને બદલે વિચારતંત્ર પર અસર કરે છે. અને આવી અસર માટે 'લોક'નું સ્તર જવાબદાર રહેવાનું. અને, 'લોક' તો રોજબરોજ છાપામાં આવતા આવા ક્રિસ્તાઓ વાંચતું જ હોય છે ને વિસારે પણ પાડતું હોય છે.

સિદ્ધિ એટલે શું ?

૨:૧ વાંચીને વિસારે ન પાડી શકાય એ સાહિત્ય. ક્રિસ્તામાંથી કૃતિ રચાય એ નવલકથા. 'પુષ્પદાહ'માં રજનીકુમારની એવી તપ:સિદ્ધિ દેખાતી નથી. શાંતિભાઈ પાસેથી આખો કેસ-હિસ્ટ્રી જાણ્યા પછી, અમેરિકા જઈને પ્રત્યક્ષપણે કેટલાક અંકોડા મેળવ્યા પછી, લેખક પોતાના દૃષ્ટિબિંદુ (પોઇન્ટ ઓવ વ્યૂ)થી નવલકથાનો પિંડ બાંધી શક્યા નથી. લેખક 'સત્યઘટના'ને વક્ષાદાર રહેવાને લોભે શાંતિલાલના હાયબળાપાના ભારણ નીચે જ રહ્યા છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે કથાનકનો દોર શાંતિલાલના હાયમાંથી પૂરેપૂરો લેખકના હાયમાં આવ્યો જ નથી. એક ઘોડાને બે સવાર બે લગ્નમથી ચલાવતા હોય એવો ઘાટ થયો છે. લેખક શાંતિલાલના કથનથી અળગા ન થઈ શક્યા તેથી વારતા ચારુ અને શાંતિલાલની બની છે. શાંતિલાલના અને લેખકના ઉદ્દેશ મુજબ કથનનું કેન્દ્ર બિંદુ (ફોકસ ઓવ નેરેશન) બાળકો પર રચાવું જોઈતું હતું તે થયું નથી. સમગ્ર વારતા કેન્દ્રચ્યુત થઈને ચાલ્યા કરે છે. રજનીકુમારની કથાસર્જક તરીકેની આ મોટી અને પાયાની ખોડ છે. આવા ક્રિસ્તાઓ/ચરિત્રો છાપામાં આવેખવામાં માહિર આ લેખક કથાસર્જનને પણ એ જ ઓજારોથી ઘડવા બેઠા એમાં આવો ઘાટ થયો હોય એમ સમજાય છે. રચયિતવ્યની આ પાયાની ખામી છે.

૨:૨. શાંતિલાલ દ્વારા રજૂ થયેલા 'કાચા માલ'ને કળારૂપ આપવાની ખેવના લેખકે કરી નથી તે કથાના ચરિત્રચિત્રણમાં જણાય છે. 'પુષ્પદાહ'નું કોઈ પાત્ર 'કેસ-હિસ્ટ્રી'માંથી બહાર નીકળી સ્વતંત્રપણે નિર્માણ

પામતું નથી. ખરેખર તો ફૂલ સમાં બંને બાળકોનાં ચરિત્રો સાદંત સર્વાંગસંપૂર્ણ નિર્માણ પામ્યાં હોત તો લેખકના ઉદ્દેશને ચાર ચાંદ લાગી જાત. બીજું, લગ્નવિચ્છેદનો પહેલો ભોગ સંજય બને. એ પાત્ર તો ઊપસતું જ નથી. મંજુબેન કે મુકુલ કે મિસિસ નિકલ્સન આ કેસમાં પ્રસંગોપાત્ત હાજરી આપીને જતાં રહે છે. ચરિત્રચિત્રણની ખરી ખામી તો એ છે કે ચારુનું પાત્ર પણ શાંતિભાઈના કથનમાંથી અળગું થઈને પોતાનું અન્ય પરિમાણ ઉપસાવી શક્યું નથી. તો, લેખક પણ શાંતિભાઈના કથનમાંથી મુક્ત થઈને શાંતિભાઈના પાત્રને સ્વતંત્રપણે ઉપસાવી શક્યા નથી. પરિણામે, દાહ થયેથી ઉપર આગળ વધ્યો જ નથી, શાખા-પ્રશાખા કે ડાળ-પાંદડે પહોંચતો નથી, ત્યાં ફૂલ તો બહુ છેટાં રહી જાય. થડમાં દાહ થાય તો થડ પર ફરફોલા કેમના પડે !... આવાં પાત્રો વિશે વાત કરતાં (ચૌ.) રઘુવીર ગોવર્ધનરામ - પનાલાલને કેમ યાદ કરી બેઠા હશે એનું દુઃખદ આશ્ચર્ય થાય છે.

૨:૩ હવે થોડું આકૃતિ વિશે. છાપામાં આવતો કિસ્સો અને કળાકૃતિના 'સવાઈ સત્ય' વચ્ચે સો (=૬)-સો (=૧૦૦)નો ફેર છે. કથનકેન્દ્ર પ્રત્યેનું સર્જકનું દષ્ટિબિંદુ, તટસ્થતા, નિર્વેયક્રિતકતા, માવજત - એ બધાં વાનાં કિસ્સામાંથી કળાકૃતિ રચવામાં કારગત નીવડે. 'સત્યઘટનાત્મક' કહેવાથી કોઈ પણ કેસ 'સત્યઘટનાત્મક નવલકથા' ન બની જાય. પૂરા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીએ આત્મકથા જેવા લલિતેતર કથાપ્રકાર માટે 'સત્ય' સામે સર્જક તરીકે કેવી તટસ્થતા ને નિર્વેયક્રિતકતા સિદ્ધ કરી તે ઉત્તમ દષ્ટાંતરૂપ છે. વ્યવહારનું સત્ય એટલે રોજ છાપામાં છપાતો કિસ્સો અને કળાનું સત્ય એટલે 'નવલ'કથા, એમ નહિ પ્રમાણી શકનાર લેખક વડે કથાઆકૃતિ નિર્મિત થઈ જ નથી. પરિણામે આ કિસ્સાનું જે દસ્તાવેજ - ઓક્યુમેન્ટરી - મૂલ્ય ઊભું થવું જોઈએ તે થતું નથી. ગમે તે કિસ્સાનું અહેવાલ-લેખન તે 'ઓક્યુમેન્ટરી નોવેલ' નથી.

૨:૪ આ બધી વાતોની પ્રતીતિ લેખકના લખાણમાં પાનેપાને થયા કરે છે. નવલકથાને અને 'ઓક્યુમેન્ટરી' નવલકથાને અપેક્ષિત ભાષાકર્મનો અહીં સદંતર અભાવ છે. લેખક છાપામાં આવા કિસ્સામાંઓ લખતા હોય છે એ જ ચાલે ચાલ્યા છે, એટલે છાપાના 'નાના' કિસ્સાને

મુકાબલે 'લાંબી' વારતાના વાચનમાં વાચકને ઢસડાવું પડે એવું લાગે તો નવાઈ નહીં. ભાષા બાબતે લેખકે સામાન્ય લેખક જેવી પણ ખેવના કરી નથી એનું એક ઉદાહરણ બસ થશે : "આર.ડી.નો સ્વરપટ જાણે મંદ પડી ગયો. જાણે કે શાંતિભાઈની વાતમાં એ પણ સંમત હોય. એક અર્ધી ક્ષણ મૌન વ્યાપી ગયું, જાણે કે લાઈન કપાઈ ગઈ." (પૃ.૩૩૩). એમ, સમગ્ર લખાવટ 'જાણે કે' ઘસડાતી હોય અને વારંવાર લાઈન કપાઈ જતી હોય એમ લાગે છે ! હર્ષદ ત્રિવેદીએ કહ્યું : 'લાઘવનો સચોટ અને ભરપૂર ઉપયોગ' - એવું તો કાંઈ દેખાતું નથી; ઊલટું ઘસાઈ ગયેલી ભાષાને 'સરાડે, ફફેડો, ડાભોળિયા, હોબાળા, જુદારો, ધરવ, વડચકાં, ખાંજરું, ઠામૂકો, ચંચવાળી, ઝોડ, ઘિબેડી' જેવા દેશ્ય શબ્દો વણસારે છે અને અમેરિકાની વારતા વચ્ચે હાસ્યાસ્પદ બનાવે છે. મંજુબહેનની જીભે આવા શબ્દો સારાં લાગે છે, રજનીકુમારની કલમે શોભતા નથી. એવા વાપરમાં પણ અપ્રયોગ થાય ત્યારે લેખકની બેકાળજી વધુ હાસ્યાસ્પદ ઠરે છે : કાઠિયાવાડી લેખક 'રગડઘગડ રગડઘગડ' (પૃ.૨૧૦) 'ખદબદ ખદબદ' (પૃ.૪૦૬)ના ખોટા પ્રયોગ કરે તે કેમ ચાલે છે ?... પણ ચાલે. રજનીકુમારનું લક્ષ્ય વારતા લખી મારવાનું છે એની ઉત્તમ નમૂનો : આખી વારતામાં જમાઈનું નામ 'નયનકુમાર' છે, જે બીજી ધારાવાહીઓમાં બનતું હોય છે તેમ, છેલ્લે 'કમલેશકુમાર' (પૃ.૪૪૨) થઈ જાય છે !... કમલેશ !! કમાલેશ !!! (જય કમલનયન ! જય કુંદલોચન !)

પહેલાં સિદ્ધ, પછી પ્રસિદ્ધિ

આમ, સર્જનાત્મક અભિગમના અભાવે લખાયેલી આ વારતા તર્કદુષ્ટ કથાનક, કેન્દ્રચ્યુત કથનકેન્દ્ર અને નિઃસત્ત્વ કથાભાષાને લીધે નવલકથા તો બનતી નથી; 'દસ્તાવેજી કથા'નું રૂપ પણ પામતી નથી. રોજિંદા છાપામાં બળાત્કાર, લંપટવેડા, ઘરકંકાસ, મારામારી આદિના કિસ્સાઓ વાંચવા ટેવાયેલાં 'રસિક લોક'ને આ વારતા 'પ્રિય' થાય તો થાય. અને એવાં લોકના માનસ જેટલું આયુષ્ય ભોગવે તો ભોગવે. બાકી, સિદ્ધિ તો સામે તીર છે. રજનીકુમાર એ દિશામાં ચાલે એવી અપેક્ષા કારણ કે, પહેલાં સિદ્ધિ, પછી પ્રસિદ્ધિ એ દર્શનશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણશાસ્ત્ર, બેયને ગમતી વાત છે. □

ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર : નાટ્યપ્રયોગ

મહેશ ચંપકલાલ શાહ

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ-૬ ૧૯૯૫ ડી. ૩. ૫૨

નીના ભાવનગરી

વિશદ નિરૂપણવાળો ઉપયોગી સંદર્ભગ્રંથ

પરંપરાગત સંસ્કૃત નાટકના પ્રયોગવિધાન વિષે ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર સદીઓથી પ્રમાણભૂત ગ્રંથ મનાય છે. નાટ્ય-શાસ્ત્રના કેટલાક પાઠ્યાંશો અંગે અર્થઘટનની દૃષ્ટિએ સંદિગ્ધતા છે એ સ્વીકાર્યા પછી પણ પ્રયોગલક્ષિતાને કેન્દ્રમાં રાખીને જ ભરતે નાટ્યગૃહ, નેપથ્યવિધિ, નાટ્યનાં પાત્રો, પૂર્વરંગ, વેષભૂષા, રંગભૂષા, ગીત-સંગીત આદિ વિષે જે ચર્ચા કરી છે તે અનુપમ છે. આ બધાં પાસાંને ધ્યાનમાં રાખીને લેખકે આ પુસ્તકનું આયોજન કર્યું છે. આમ તો પુસ્તક સ્નાતકકક્ષાએ નાટ્યવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને સંદર્ભગ્રંથ તરીકે ઉપયોગી નીવડે તે ઉદ્દેશથી જ લખાયું છે, પરંતુ સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો માટે પણ એ માહિતીપ્રદ નીવડી શકે તેમ છે, ગ્રંથનો આશય ભરતનિર્દિષ્ટ નાટ્યપ્રયોગના સિદ્ધાન્તને નાટ્યવિદ્યાના વિદ્યાર્થીઓ અને નાટ્યરસિકો માટે ગુજરાતી ભાષામાં સુલભ કરી આપવાનો છે, એ ધ્યાનમાં રાખ્યા વિના ગ્રંથની યોગ્ય રીતે મૂલવણી થઈ શકે નહીં. ગુજરાતી ભાષામાં નાટ્યશાસ્ત્રના શરૂઆતના અધ્યાયોના અનુવાદો થયા છે પરંતુ નાટ્યપ્રયોગ સાથે સંબંધિત બધાં જ અંગો-ઉપાંગો વિષેની માહિતી સંદર્ભસામગ્રીસ્વરૂપે એકત્ર (કરીને) આપવામાં આવી હોય અને તેને રજૂ કરવામાં યોગ્ય ક્રમ જળવાયો હોય એવું ગુજરાતીમાં લખાયેલું પુસ્તક અત્યાર સુધી ઉપલબ્ધ નહોતું, એ ખોટ આ ગ્રંથ પૂરે છે.

આ પુસ્તકમાં મહેશ શાહ નાટ્યગૃહ, નેપથ્યવિધિ, નાટ્યવૃન્દ, પ્રયોગરૂઢિઓ, ધ્રુવાગાન, વિશિષ્ટ નાટ્યોક્તિઓ (સ્ટેજ-ડાયરેક્શન્સ), પ્રવૃત્તિ, વૃત્તિ, લોકધર્મી-નાટ્યધર્મી, પ્રયોગસિદ્ધિ અર્થાત્ નાટ્યપ્રયોગની સફળતા, નાટ્યના આસ્વાદકો, સુમનસ્ પ્રેક્ષકો, નાટ્યસિદ્ધિના માર્ગમાં આવતા અવરોધો, દોષો, નાટ્યસ્પર્ધા અને પુરસ્કાર, નાટ્યપ્રયોગ માટેનો ઉપયુક્ત સમય વગેરે

અનેક નાટ્યવિષયાંગોનું નિરૂપણ ભરતને સર્વથા અનુસરીને કરે છે. પ્રત્યેક વિષય કે વિષયાંગ પરની માહિતી કે ચર્ચા નાટ્યશાસ્ત્રમાં જે જે સ્થળોએ આવે છે તે દરેક સ્થળેથી લઈ એ બધી સામગ્રીને તેમણે વ્યવસ્થિત, ક્રમબદ્ધ અને સુસ્પષ્ટ સ્વરૂપે રજૂ કરી છે. એક અત્યંત ઉપયોગી અને નોંધપાત્ર બાબત ગ્રંથમાં પરિશિષ્ટસ્વરૂપે યોગ્યપણે જ સમાવિષ્ટ કરાયેલી છે; અને તે છે ગોવર્ધન પંચાલે જુદાજુદા દૃષ્ટિકોણથી તૈયાર કરેલાં ભરતવર્ણિત નાટ્યગૃહોનાં રેખાંકનો. આ આકૃતિઓ વાચકને નાટ્યગૃહનો બાહ્ય દેખાવ, તેની અંદરના વિવિધ વિભાગો અને તેમનાં સ્થાન, અભિમુખ (ફ્રન્ટ) અને પાર્શ્વ (સાઈડ) દેખાવ, વિભાગોનાં પરિમાણ વગેરેનો સ્પષ્ટપણે ખ્યાલ આપી શકે છે.

ગ્રંથની યોજના વિશિષ્ટ પ્રકારની છે : લેખક એને અધ્યાયોમાં વિભાગે છે. કુલ પાંચ અધ્યાયો છે અને જ્યાં આવશ્યકતા સર્જાઈ છે ત્યાં તેમણે અધ્યાયોને (ઉપ) પ્રકરણોમાં વિભાજિત કર્યાં છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં નાટ્યગૃહ વિષેની સંપૂર્ણ માહિતી છે. અને તે સળંગ સ્વરૂપે રજૂ થઈ છે. બીજા અધ્યાયમાં નેપથ્યવિધિનું વર્ણન છે. એમાં ચાર પ્રકરણો છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં પુસ્તરચના (સ્ટેજ પ્રોપર્ટી), બીજામાં અલંકારવિદ્યાન, ત્રીજામાં અંગ-રચના (મેક-અપ) અને ચોથા પ્રકરણમાં સંજીવ નેપથ્યવિદ્યાન (= પ્રાણીપાત્રોના પટી કે ઘટ્ટી દ્વારા રંગમંચ પ્રવેશ) વિષે ભરતે કરેલાં માર્ગદર્શક સૂચનો આપવામાં આવ્યાં છે. ત્રીજો અધ્યાય નાટ્યવૃન્દવિષયક છે જેમાં લેખક નાટ્યપ્રયોગ સાથે સંબંધિત વ્યક્તિઓ અને તેમનાં ભરતે વર્ણવેલાં લક્ષણો આપે છે. ચોથા અધ્યાયમાં પ્રયોગરૂઢિઓનું વર્ણન છે. એમાં સાત પ્રકરણો છે. પૂર્વરંગ, કક્ષ્યાવિભાગ, ધ્રુવાગાન, વિશિષ્ટ નાટ્યોક્તિઓ, પ્રવૃત્તિ (=વેષભૂષા), નાટ્યવૃત્તિઓ તથા લોકધર્મી-નાટ્યધર્મી વિષેનું નિરૂપણ આ પ્રકરણોમાં થયું છે. નાટ્યપ્રયોગની સફળ પરિપૂર્ણતા સાથે સંકળાયેલી બાબતો પ્રયોગસિદ્ધિ નામના પાંચમા અધ્યાયમાં રજૂ કરવામાં આવી છે.

ગ્રંથની આ પ્રકારની યોજના વિષે બે પ્રશ્નો થાય છે. એક તો જે ગ્રંથ ગદ્યમાં લખાયો હોય તેના વિભાગોને 'અધ્યાય' એવું નામાધિધાન યોગ્ય લેખાય ? બીજું, એ અધ્યાયોને 'પ્રકરણ'રૂપ પેટા વિભાગોમાં વિભાજિત કરવા એ કેટલે અંશે ઉચિત ગણાય ? વળી, અધ્યાયરૂપ વિભાગો ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના જ અધ્યાયો અને તેના

વિષયોને અનુલક્ષીને આપ્યા હોય એવું પણ નથી. તેમ કમની બાબતમાં પણ ભરતે આપેલ વિષયાનુક્રમને લેખક અનુસર્યા છે એવું યે નથી. જે વિષય કે વિષયાંગનું નિરૂપણ તેઓ કરવા માગે છે તે પ્રમાણે અધ્યાય કે પ્રકરણનું શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે પ્રથમ અધ્યાયમાં નાટ્યગૃહનું વર્ણન છે તે નાટ્યશાસ્ત્રના બીજા અધ્યાયમાં મળે છે. 'નેપથ્યવિધિ' શીર્ષક હેઠળ લેખકે ઘણવિલાં અંગો-વીગતોનું નિરૂપણ નાટ્યશાસ્ત્રના ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં છે. નાટ્યવૃદ્ધવિષયક ચર્ચા નાટ્ય-શાસ્ત્રકાર ભરત ચોત્રીસ-પાંત્રીસમા અધ્યાયોમાં કરે છે. અલબત્ત, લેખકે સ્વીકારેલો ક્રમ તાર્કિક અને ઉચિત છે. કેવળ નાટ્યપ્રયોગને નજર સામે રાખીએ તો સૌથી પહેલાં નાટ્યગૃહ, ત્યાર બાદ નેપથ્ય, પછી પાત્રોની વરણી, વેષભૂષાપાત્રવ્યવહાર - એ ક્રમે ચર્ચા આગળ વધે તે જ ઉચિત છે.

વિષય-નિરૂપણ કરવામાં લેખકનો અભિગમ વિવેચનાત્મક, ચર્ચા-સ્વરૂપનો અથવા સંશોધનાત્મક નથી લાગતો. તેઓ વિષય કે વિષયાંગની બાબતમાં ભરત-નાટ્યશાસ્ત્રનું જે વિદ્વાનનું અર્થઘટન સામાન્યતઃ પ્રમાણ-ભૂત ગણાતું હોય તેને જ સ્વીકારીને મૂકી આપે છે. નાટ્યગૃહ-વિષયક વર્ણનમાં પ્રેક્ષકનિવેશન (ઓડિટોરિયમ), ભિત્તિકર્મ, સુધાકર્મ, શૈલગુહાકાર, દ્વિભૂમિ, દશ્યમાનતા (વિઝિબિલિટી) અને શ્રવણગમ્યતા (ઓડિબિલિટી), રંગશીર્ષ, રંગશિરઃ વગેરેનાં સ્થાન અને સ્વરૂપ વિષે લેખક ગોવર્ધન પંચાલે આપેલા નકશાને જ અનુસરે છે. આ નકશો મહદંશે સ્વીકાર્ય ગણાય છે. અલબત્ત, મનમોહન ઘોષ કે ડોલરરાય માંકડ જેવા અભ્યાસી અને લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિદ્વાનોનાં અર્થઘટનો કે મતો તેમણે ઉલ્લેખ્યાં છે, પરંતુ મત્તવારણીના અર્થ કે સ્થાન વિષે અથવા ષડ્દારુક વિષે નાટ્યશાસ્ત્રમાં રહી ગયેલી સંદિગ્ધતાને લીધે વિદ્વાનોમાં એ બંને ચર્ચાનો વિષય બન્યાં છે છતાં આ લેખકે એને વિષેની ચર્ચા ટાળી છે. જો એ વિગતો આપવામાં આવી હોત તો આવકાર્ય લેખાત. લોકધર્મા-નાટ્યધર્મા વિષેના વર્ણનમાં વી. રાઘવન અને ભરત ગુપ્તના સંશોધનલેખોનો જ આધાર આપવામાં આવ્યો છે. જોકે એ વિષેની ચર્ચા અહીં થોડીક વધારે સ્પષ્ટ, વિગતવાર થઈ છે. પરંતુ મોટે ભાગે તો કોઈક શબ્દ કે સંજ્ઞા વિષે અભિનવગુપ્ત અથવા અન્ય વિદ્વાનોના મત કે અર્થઘટન ટાંકીને લેખકે જે તે વિષયાંગનું નિરૂપણ પૂરું કર્યું છે.

જુદાંજુદાં સંસ્કૃત નાટકો - અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ, મૃચ્છકટિક, વિક્રમોર્વશીયમ, રત્નાવલી વગેરેમાં આવતાં વિવિધ મંચનક્ષમ દશ્યોનો નાટ્યપ્રયોગ કરતી વખતે નાટ્યગૃહનાં પટી, અપટી, મત્તવારણી, તેના સ્તંભો, રંગપીઠ, રંગશીર્ષ, યવનિકા, નેપથ્યની દીવાલમાંનાં બે દારો, વૈદિકા આદિ અંગોનો ઉત્તમ વિનિયોગ થઈ શકે તેમ છે એમ સ્પષ્ટપણે લેખક ગોવર્ધન પંચાલને અનુસરીને સમજાવે છે. એને એ રીતે નાટ્યપ્રયોગ સિદ્ધાન્તના પ્રયોજકત્વ (એપ્લિકેબિલિટી)નો વિચાર પણ રજૂ કરે છે. નાટ્યાભિનયમાં પ્રયોજાતાં આભૂષણોનો વિવિધ સંસ્કૃત કાવ્યો-રૂપકોમાં જ્યાં ઉલ્લેખ મળે છે તેનો સંદર્ભ પણ તેમણે પ્રચુર માત્રામાં આપ્યો છે. પરંતુ મહદંશે તો નાટ્યપ્રયોગ વિષે ભરતે કરેલાં સૂચનોનાં વિદ્વાનોએ કરેલાં અર્થઘટનો કે તેને વિષે રજૂ કરેલા અભિપ્રાયો સહિત એ વિગતો અને સૂચનો એકત્ર કરીને વ્યવસ્થિત રૂપે મૂકવાનો જ ઉપક્રમ લેખકનો રહ્યો છે. ચર્ચાસ્પદ વિષય કે વિષયાંગ અંગે પોતાનું તારણ કે અર્થઘટન એમણે રજૂ કર્યું નથી. અથવા તો એવી સંશોધનાત્મક રજૂઆતનો એમનો ઉપક્રમ જ નથી એમ કહેવું વિશેષ ઉચિત રહેશે. ચોથા અધ્યાયના પાંચમા પ્રકરણમાં આવતી પ્રવૃત્તિવિધાનની ચર્ચા આનું દષ્ટાન્ત છે. ધનંજય, શારદાતનય, રાજશેખર અને ભોજે આપેલાં 'પ્રવૃત્તિ'નાં લક્ષણો નોંધીને પછી તેઓ એને વિષે પ્રમોદ કાળે, જી.એચ. તાર્લેકર, અપ્પારાવ, આદ્ય રંગચાર્ય જેવા અર્વાચીન વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો રજૂ કરે છે; પરંતુ એના પરથી પોતાનું તારણ આપતા નથી. જોકે આવા પ્રત્યેક સંદર્ભ વિષેની નોંધ મૂળ ગ્રંથ કે લેખમાંથી પાઠટીપ સ્વરૂપે પૂરેપૂરી નિષ્ઠા અને પ્રામાણિકતાપૂર્વક દરેક અધ્યાય કે તેના જે તે પ્રકરણને અંતે આપવામાં આવી છે; એ આ લેખકે કરેલા પરિશ્રમપૂર્વકના સ્વાધ્યાયનું એક નોંધપાત્ર અને શ્વાધ્ય પાસું છે. નાટ્યવિદ્યાના અભ્યાસી વિદ્યાર્થીઓ માટે એ ખૂબ આવશ્યક પણ છે.

જે ઉદ્દેશથી આ ગ્રંથ લખાયો છે તેને પૂર્ણ કરવામાં લેખકની શૈલીનો મહત્ત્વનો ફાળો છે. ગ્રંથમાં પ્રયોજાયેલી ભાષા સરળ, સ્પષ્ટ, અસંદિગ્ધ, પ્રવાહી અને સાદી છે. દરેક વિષય કે વિષયાંગની સાથે સંબંધિત બધી જ વિગતોને કમબદ્ધ, સુશ્લિષ્ટ અને વ્યવસ્થિત રૂપે લેખક મૂકી આપી શક્યા છે. શૈલીમાં દુર્બોધતા કે ક્લિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો નથી. તેની સાથેસાથે નાટ્યશાસ્ત્રના પાઠને વક્ષાદાર રહેવા છતાં સંસ્કૃતમાંથી સીધો અનુવાદ થયો

હોય એવી છાપ પણ ગ્રંથ વાંચતાં ઊભી થતી નથી. ભાવપ્રકાશન, નાટ્યલક્ષણરત્નકોશ કે દશરૂપક જેવા અન્ય નાટ્યવિષયક ગ્રંથોમાંથી પણ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અહીં માહિતી રજૂ કરી છે. એ દૃષ્ટિએ પરામર્શકના અભિપ્રાય સાથે સંમતિ દર્શાવી કહી શકાય કે, નાટ્યવિદ્યા અને નાટ્યશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ માટે આવું વિગતપ્રચુર અને માહિતીપ્રદ પુસ્તક ગુજરાતીમાં પ્રાપ્ત કરાવનાર વિદ્વાન લેખક તરીકે મહેશ શાહ અભિનંદનના અધિકારી અવશ્ય છે. ગુજરાતી ભાષાના માધ્યમથી અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના અધ્યાપકો આ પુસ્તક પ્રકાશિત કરનાર યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડના અને લેખકનાં ઋણી રહેશે. □

પારસી રંગભૂમિ
ગોપાલ શાસ્ત્રી

મ. શાખના શાસ્ત્રી વડોદરા-૧, ૧૯૯૫. રૂ. ૨૮૬, રૂ. ૨૦૦

જશવંત શેખડીવાળા

પારસી રંગભૂમિનો નોંધપાત્ર અભ્યાસ

ગુજરાતીમાં નાટકો એકંદરે ઓછાં લખાય છે. તેમાંથી જૂજ નાટકો રંગભૂમિ પર ભજવાય છે. તેમનું વિવેચન તો સૌથી ઓછું થાય છે. આવી વિષમ સ્થિતિમાં ગોપાલ શાસ્ત્રી કૃત 'પારસી રંગભૂમિ'નું પ્રકાશન એક આનંદપ્રદ અને આવકાર્ય ઘટના સમું લાગે છે.

ગુજરાતી નાટક અને રંગભૂમિના ઉદ્દગમ અને વિકાસમાં પારસીઓનો ફાળો ઘણો મોટો છે. ધનજીભાઈ પટેલ કૃત 'મારો નાટકી અનુભવ', શ્યાવક્ષ દારાશાહ શ્રોફ - 'ફિરોઝગર' કૃત 'પારસી નાટક તખ્તો' જેવાં પુસ્તકો જોવાથી તેની કંઈક ઝાંખી થાય છે. પરંતુ પારસી નાટક અને રંગભૂમિનું પૂર્ણ તેમ વાસ્તવિક દર્શન કરાવવામાં તો આ પુસ્તકો પણ ઊણાં ઊતરે છે. તેમાં લેખકોએ પોતે જોયેલાં-જાણેલાં યા ભજવેલાં, મહદંશે સમકાલીન, નાટકો અને નાટ્યમંડળીઓનું જ, આત્મલક્ષી અને સંસ્મરણાત્મક ઉપરાંત વિશુંખલ સ્વરૂપનું, નિરૂપણ જોવા મળે છે. ગોપાલ શાસ્ત્રી કૃત 'પારસી રંગભૂમિ' આ ઊણાંને મહદંશે પૂરી કરે છે. એમના આ શોધપ્રબંધમાં પારસી નાટક અને રંગભૂમિનો, આરંભથી માંડી આજ

સુધીનો, વ્યવસ્થિત કમબદ્ધ સાંગોપાંગ વસ્તુલક્ષી ઇતિહાસ તે રજૂ કરે છે. પુસ્તકના પ્રાસ્તાવિક લેખ 'રંગભૂમિના ઇતિહાસનું એક સોનેરી પાનું'માં યજ્ઞદી કરંજિયાએ કહ્યું છે તેમ 'ગોપાલ શાસ્ત્રીએ પારસી રંગભૂમિના તેમના વિષયને રંગકાર્યની દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મતા-પૂર્વક તપાસી તેની સિલસિલાબંધ તવારીખ અને સૌ પ્રથમ પ્રસ્તુત કરી રંગભૂમિના એક સોનેરી પાનને - નાટક અને થિયેટરના ભાવકો સમક્ષ ઉઘાડી તેના ભવ્ય ઇતિહાસને જીવંત કર્યો છે.'

પારસી રંગભૂમિનું આ ઐતિહાસિક-વર્ણનાત્મક વિવેચન દશ પ્રકરણ અને છ પરિશિષ્ટમાં વિભાજિત થયું છે. પહેલા અને બીજા પ્રકરણમાં ગુજરાતમાં થયેલ પારસીઓનાં આગમન, વસવાટ અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં યોગદાન આલેખાયાં છે તેમજ નાટકના કલા-સ્વરૂપનું, સાહિત્ય અને રંગભૂમિના સંદર્ભમાં, વિવેચન થયું છે. આ બે પ્રકરણ પારસી રંગભૂમિ વિષયક અનુગામી ચર્ચાવિચારણાની પૂર્વભૂમિકા રૂપે આલેખાયાં છે. પારસી નાટક અને રંગભૂમિ વિશેની પોતીકી ચર્ચા-વિચારણા પછીનાં આઠ પ્રકરણમાં રજૂ થઈ છે. તેમાં પારસી નાટક અને રંગભૂમિનાં ઉદ્દગમ-વિકાસ-હ્રાસ-પુનરુત્થાન, તેમની પાછળનાં પ્રેરક બળો, મુખ્ય અને ગૌણ નાટ્યમંડળીઓ, નાટ્યમંડળીઓના માલિકો, દિગ્દર્શકો-લેખકો, અભિનેતાઓ અને તેમની અભિનય-કળા, તખ્તા પર ભજવાયેલ નાટકો, તેમના પ્રકારો રંગભૂમિ અને તખ્તાની સજાવટ, 'યાંત્રિક દશ્યરચના' કરનાર મિસ્ત્રીઓ અને 'સીન-પેઈન્ટરો', નાટકનાં ગીત-સંગીત-સંવાદ, પચરંગી પ્રેક્ષકો આદિ તમામ બાબતોનું અને આરંભથી માંડી આજ સુધીની તેમની સમગ્ર ગતિવિધિનું વીગતવાર સદષ્ટાંત વિશદ નિરૂપણ કર્યું છે.

પહેલી પારસી નાટક મંડળીથી માંડી 'અર્વાચીન પારસી રંગભૂમિ' સુધીની આ બધી વિવેચના કાલાનુક્રમે થઈ છે. તેમાં આરંભકાલીન નાટકમંડળીઓ - 'વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી' (સ્થા. ઈ. ૧૮૬૭) અને 'આલ્ફ્રેડ નાટક મંડળી' (સ્થા. ઈ. ૧૮૭૧) - વિશેની ચર્ચા તથ્યો અને હકીકતોથી સભર હોવા છતાં રોમાંચક બની છે. કેવા વિષમ વાતાવરણમાં આ નાટ્યમંડળીઓના માલિકો-દિગ્દર્શકો-લેખકો-અભિનેતાઓએ કેવી અસામાન્ય અને ખરેખરી નાટ્યાત્મક કામગીરી કરી બતાવી હતી, તેનું તેમાં - કેખશરુ કાબરાજી, દાદી પટેલ, કુંવરજી નાજર, પુરશેદજી બાલીવાળા, નાનાભાઈ

રુસ્તમજી રાણીના આદિનાં વિવિધ કારનામાનાં ઘોતક ઉદાહરણો દ્વારા - નિરૂપણ થયું છે. પારસી નાટક-મંડળીઓ ગુજરાતી ઉપરાંત ઉર્દૂમાં પણ અને મુંબઈ-મહારાષ્ટ્ર ઉપરાંત બંગાળ, મધ્ય ભારત, દિલ્હી, ઉત્તર-પ્રદેશ, પંજાબ, સિંધનાં, શહેરોમાં અને બ્રહ્મદેશ, સિંગાપુર ઈંગ્લેન્ડ જેવા વિદેશોનાં શહેરોમાં પણ નાટકો ભજવવાનું જોમ અને જોખમ ઘાખંવતી હતી, તે આશ્ચર્યજનક હકીકતનું તેમાં સમર્થક ઉદાહરણ-અવતરણ સહિત સરસ આલેખન થયું છે.

આવું આલેખન સમકાલીન અને ઉત્તરકાલીન અન્ય તમામ નાટ્યમંડળીઓ - 'એલ્ફિન્સ્ટન નાટક મંડળી', 'ઓરીજનલ વિક્ટોરિયા ક્લબ', 'ધી એમ્પ્રેસ વિક્ટોરિયા થિયેટ્રીકલ ક્લબ', એમ્પ્રેસ વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી', 'ઝેરાસ્ટ્રીઅન નાટક મંડળી', 'મુંબઈ નાટક મંડળી', 'નાટક ઉત્તેજક મંડળી', 'ગુજરાતી નાટક મંડળી' વગેરેથી માંડી સમકાલીન 'યઝદી કરંજીઆ ગ્રુપ ઓફ પ્રોડ્યુસર્સ' (સુરત) સુધીની નાટ્યમંડળીઓ અને તેમનાં થિયેટરો, માલિકો, દિગ્દર્શકો, લેખકો, નાટકો, નટ-નટીઓ, તેમનાં અભિનય-સંવાદો-ગીતો, સંગીત, રંગભૂમિની સજાવટ, યાંત્રિક કરામતો અને અદ્ભુત દશ્યો, તેમના નિર્માતા-કારીગરો અને કલાકારો વગેરે વિશે પણ થયું છે. નાટક અને રંગભૂમિની ઊજળી બાજુઓની સાથે તેમની કાળી બાજુઓ પર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. રંગભૂમિ પરની અને પડદા પાછળની ખટપટો, કાતિલ હરીફાઈ, પરસ્પરને પાડવાના કાવાદાવા, નટીઓ સાથેના પ્રજ્ઞપ્રપંચ, નાટકમાં નાટ્યેતર બાબતોની ઘાલમેલ, નકલખોરી, બેવકૂફી અને બેહૂદગી, વિલક્ષણતાઓ અને વિશેષતાઓ તેમજ વિચિત્રતાઓ અને વિકૃતિઓ પણ, વીગતે તેમ વિશદ રૂપમાં, ઘોતક ઉદાહરણો અને તેમના વિશેનાં તજજ્ઞોનાં સૂચક-સમર્થક મંતવ્યો સાથે, પ્રસંગોપાત્ત વિષયસંદર્ભિત પૂર્વપ્રચલિત સંદિગ્ધ, શંકાસ્પદ યા ખોટાં વિધાનો/કથનોનું નિરસન કરાયું છે, અને સમુચિત યા સાચી વીગતો અને હકીકતો રજૂ કરાઈ છે. દ.ત., 'વિક્ટોરિયા નાટક મંડળી'ના સ્થાપનાવર્ષ અંગે વિવિધ વિદ્વાનોએ ઈ. ૧૮૭૭, સંવત ૧૮૩૪ (ઈ. ૧૮૭૮), ઈ. ૧૮૬૮ વગેરે વિવિધ વર્ષોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પૃ.૪૧) આમ, પારસી રંગભૂમિના ગુણો અને દોષો બેઉનું યથાર્થ અને સમગ્ર લેખન વાસ્તવિક અને માહિતીપૂર્ણ ઉપરાંત રોમાંચક અને મનોરંજક પણ બન્યું છે.

અર્થાત્ 'પારસી રંગભૂમિ'માં લેખકનો પારસી રંગભૂમિના ઉદ્ભવ અને વિકાસનું શક્ય તેટલું સર્વાંગી અધ્યયન કરવાનો, પ્રથમ પારસી નાટકમંડળીથી માંડી 'યઝદી કરંજીઆ ગ્રુપ' (સુરત) સુધીના તમામ રંગકર્મીઓ અને તેમના સમગ્ર રંગકાર્યને તપાસવાનો ઉપક્રમ મહદંશે સફળ થયો છે.

અલબત્ત, પુસ્તકમાં મીલિકતાની અપેક્ષાએ સંકલન, વિવેચનની અપેક્ષાએ વિવરણ અને સુસંબદ્ધ એકરૂપ આલેખનની અપેક્ષાએ 'માર્ગદર્શિની' સદૃશ ટાંચણાત્મક નિરૂપણ સવિશેષ દેખાય છે, જે તેની મર્યાદા છે. ક્યાંક જોડણી, અનુસ્વાર અને વીગત પરત્વે પણ અશુદ્ધિ જોવા મળે છે. દ.ત., 'જેવાં... સમ્રાટો' (પૃ.૧), 'શરુ' (પૃ.૧), 'પંજાબમાં સાંગે' (પૃ.૨૭), 'આસામમાં અહીયાનાટ' (પૃ.૨૭), 'આંધ્રમાં ભાવવત મેલા' (પૃ.૨૭), 'બિભત્સતામાં' (પૃ.૩૦), 'રણછોડભાઈનું લક્ષ્ય' (પૃ.૩૧), 'કરૂણ' (પૃ.૪૫), 'પુરૂષોત્તમ મારવાડી' (પૃ.૭૫), 'પુરૂષો' (પૃ.૮૮), 'ઉદેશ' (પૃ.૧૭૪) વગેરે. દલપતરામે લક્ષ્મીનાટક ૧૯૫૧માં રચીને પ્રસિદ્ધ કર્યું (પૃ.૩૫), એવું લેખકનું કથન પણ બરાબર નથી. દલપતરામ કૃત લક્ષ્મીનાટક ઈ.સ.૧૯૫૦માં પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પરંતુ આવી ક્ષતિઓ જૂજ છે. નાટક અને રંગભૂમિવિષયક સામગ્રીનું સંકલન અને વિવરણ અતિ શ્રમસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ છે. લેખકનાં પરિશ્રમ, નિષ્ઠા, સાહિત્યિક સૂઝબૂજનું તે ઘોતક છે. પારસી રંગભૂમિ વિશે ગુજરાતીમાં (અને હિંદીમાં પણ) લખાયેલ અને પ્રકાશિત થયેલ પરંતુ વેરવિખેર પડેલ લગભગ સમગ્ર વિવેચન, ઉપરાંત હયાત તજજ્ઞો પાસેથી મુલાકાતો અને પત્રો દ્વારા ઉપલબ્ધ માહિતી, અહીં પ્રથમવાર એક જ સ્થળે પ્રાપ્ત થાય છે. પારસી રંગભૂમિ વિશેનાં, અપ્રાપ્ય યા દુર્લભ બનેલાં, અનેક મહત્વનાં પુસ્તકોમાં - 'પારસી નાટક તખ્તાની તવારીખ' (લે. ધનંજીભાઈ પટેલ), 'મારો નાટકી અનુભવ' (લે. જહાંગીર પેસ્તાનજી ખંભાતા), 'પારસી નાટકતખ્તો' (લે. 'દિરોઝગર') વગેરેમાં - સંગૃહીત નાટ્યસામગ્રી અહીં સારરૂપે મળી રહે છે. 'પારસી નાટક અને નાટ્યકાર'ની તેમજ 'પારસી કલાકારનાં નામ અને ઉપનામ'ની - પરિશિષ્ટમાં અપાયેલ - સંપૂર્ણ સૂચિ પણ અહીં પ્રથમવાર જોવા મળે છે.

'પારસી રંગભૂમિ' ખરેખર પારસી - ગુજરાતી નાટક અને રંગભૂમિ વિશેનો એક નોંધપાત્ર ગ્રંથ છે. □

ગુજરાતી બાલકથા સાહિત્ય : ખંડ-૨
શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

પ્ર. લેખક, પ્રાપ્તિસ્થાન : આર.આર. શેઠ અને ગૂર્જર,
અમદાવાદ, ૧૯૯૫, કે. ૨૮૪ રૂ. ૧૧૦

કીર્તિદા જોશી

સર્વગ્રાહી અને સમતોલ અધ્યયન

ગુજરાતી બાલકથાસાહિત્ય વિશેનું શ્રદ્ધા ત્રિવેદીનું આ ત્રીજું પુસ્તક છે. અહીં લેખિકાએ બાલકથાસાહિત્યનું એના ઐતિહાસિક પરિપેક્ષ્યમાં મૂલ્યાંકન કર્યું છે. પ્રથમ પુસ્તકમાં બાલકથાના સ્વરૂપ અને તેના પ્રકારોની વિશદ ચર્ચા હતી. બીજામાં ગુજરાતી બાલકથાસાહિત્યમાં ઈ.સ.૧૯૨૧થી ૧૯૪૦ સુધીનાં વર્ષો દરમ્યાન બાલકથાસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરી વિકાસ તરફ દોરી જનારા સર્જકો અને પ્રકાશનસંસ્થાઓનો આલેખ હતો. આ ત્રીજા પુસ્તકમાં ઈ.૧૯૪૧થી ૧૯૯૦ દરમ્યાન થયેલા બાલકથાસાહિત્યનો વિકાસ કરનાર વિવિધ સર્જકો અને બાલકથાસર્જનમાં આવેલા વિવિધ વર્ગોનો વિગતપૂર્ણ ચિત્ર છે. ગુજરાતી બાલકથાક્ષેત્રે મૌલિક બાલકથાની સાથે લોકકથા પર તેમજ રૂપાંતર-અનુવાદ આદિ પર નિર્ભર બાલકથાની તપાસ પણ અહીં થઈ છે. લેખિકા આરંભમાં બાલકથાસાહિત્યના સર્જન-પ્રવાહમાં ખાતર-પાણી પૂરાં પાડનાર વિવિધ સંસ્થાઓ, ગ્રંથાલયો અને સામયિકોનો વિગતે પરિચય આપે છે. એમાં લેખિકાની અભ્યાસદષ્ટિનો અને ચોકસાઈનો પરિચય થાય છે.

બાલકથાસાહિત્યને ઘડવામાં, ગુજરાતી બાળકોની વાચન-તરસ છિપાવવામાં બાલસામયિકોનો ફાળો નોંધપાત્ર જણાય છે. આ સામયિકોએ ઘણી નવી કથાઓ ને કાવ્યો આપ્યાં છે. અહીં લેખિકા ગુજરાતી ઉપરાંત હિંદી, મરાઠી, બંગાળી, સિંધીના બાલસામયિકોનો પરિચય પણ આપે છે, ક્યાંક ગુણવત્તા અને વિશેષતાની દૃષ્ટિએ વિવિધ બાલસામયિકોનો તુલનાત્મક અભ્યાસ પણ થયેલો છે. સામયિકોનો વિશેષ પરિચય આપવાની લેખિકાની પદ્ધતિ ધ્યાનપાત્ર છે. વિવિધ સામયિકોનો પરિચય આપતાં જે-તે સામયિકમાં આવેલ બાલવાર્તાઓનાં અવતરણો (પૃ.૧૪) લેખિકા મૂકે છે

જેથી વાચક સીધો જ તેના પરિચયમાં મુકાય છે. આ પદ્ધતિને કારણે લેખિકાએ જે-તે સામયિકની ગુણવત્તા વિશે વિધાનો કર્યા હોય તેને સમર્થન મળી રહે છે. અવતરણો ટાંકવાની આ પદ્ધતિ પુસ્તકમાં આગળ જ્યાં વિવિધ સર્જકોની બાલવાર્તાઓનો અભ્યાસ રજૂ થયો છે ત્યાં પણ ચાલુ રહી છે.

આવી ભૂમિકા પછી આ પુસ્તકને બે વિભાગમાં વહેંચીને ચર્ચા કરી છે. વિખ્યાત બાળસાહિત્યકાર રમણલાલ પી. સોની અને 'મિયાં ફૂસકી' ગ્રંથમાળાના પ્રખ્યાત લેખક જીવરામ જોશીના બાલકથાસાહિત્યનો આ પુસ્તકના વિભાગ-૧(ક)માં વ્યવસ્થિત આલેખ આપવામાં આપ્યો છે. આ બંને બાલકથાસર્જકોના સર્જન પરત્વેનું તટસ્થ મૂલ્યાંકન રજૂ કરતાં તેમની વાર્તાઓમાંથી વિવિધ અવતરણો ટાંકીને વાર્તાકારની પ્રતિભાને વાચક સુધી પહોંચાડવાનો લેખિકાએ સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. વાર્તાસર્જકોના મૌલિક સર્જન તેમજ તેમણે રૂપાંતરિત કરેલી અને અનુવાદ કરેલી બાલવાર્તાઓની પણ એમણે વિગતે નોંધ લીધી છે.

રમણલાલ પી. સોની આપણા બાલકથાસાહિત્યકારોમાં અગ્રગણ્ય સ્થાને છે. સાદી ભાષા, ટૂંકાં વાક્યો, ચિત્રાત્મક શૈલી, તેમજ રસપ્રવાહને અખંડિત રાખતી કથનશૈલીથી તે આપણા એક સ્પૃહણીય બાલવાર્તાકાર ઠરે છે. બાલકથાને જીવંત અને પ્રવાહિત રાખવામાં, તેનો વિકાસ-વિસ્તાર કરવામાં તેમનો ફાળો અમૂલ્ય છે. આમ, સર્જકની ગુણવત્તા દર્શાવ્યા પછી તેમની કેટલીક ત્રુટિઓની નોંધ લેવાનું પણ લેખિકા ચૂક્યાં નથી. જેમકે, બાળકોને બોધ આપવાની તેમની લાલચ, બાળકોની મનોસૃષ્ટિને મૂર્ત ન કરી શકતી તેમની કલમ તથા શુદ્ધ બાળવાર્તાસાહિત્યની ઓછપ વગેરે.

એ જ રીતે, જીવરામ જોશીની બાલકથાઓના અભ્યાસ પછી લેખિકા એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યાં છે કે જીવરામ જોશીનું કાર્ય સાતંત્ય, વિપુલતા અને મૌલિકતાની દૃષ્ટિએ સૌનું ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. તેમનું સૌથી વધુ પ્રદાન હાસ્યરસની વાર્તાઓમાં છે. હાસ્યકથાઓ અને સાહસકથાઓના તેમના નિરૂપણમાં રંગના ગોટા દેખાય પણ રેખાઓની સૂક્ષ્મતા અને સફાઈનો તેમનામાં અભાવ વર્તાય છે. ત્યાર પછી આ જ વિભાગના અન્ય બાલકથાસર્જકો અને વિભાગ-૨માં છેક નવમા દાયકા સુધીમાં આવતા બધા જ બાલકથાસર્જકોનાં સર્જનનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ રજૂ થયેલો

અભ્યાસ અત્યંત સ્પષ્ટ છે. ઇતિહાસલેખક જે-તે વિગતને એની ચકાસણી કરીને તેના યથાતથ રૂપમાં રજૂ કરે એ તેનું સૌ પ્રથમ અને મહત્ત્વનું કર્તવ્ય છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં વાચકને લેખિકાની ઇતિહાસલેખક તરીકેની સજ્જતાનો પરિચય થશે.

ઝડપથી બાલકથાસાહિત્યના ઇતિહાસનું વિહંગાવલોકન કરવાની ઇચ્છા ધરાવનારે આ પુસ્તકના ઉપસંહાર પ્રકરણનો અભ્યાસ કરવા ભલામણ છે. ગંગા-યમુનાની જેમ સતત ચાલુ રહીને એના વિષયસ્વરૂપ-રસ એ ત્રિવિધ રીતે વિકાસ સાધતા ગયેલા બાલકથા-સ્રોતનો અહીં કમબદ્ધ આલેખ મળે છે. ગુજરાતી બાળક દેશ-પરદેશના સારા કથાસાહિત્યથી વંચિત રહ્યું નથી. અંગ્રેજીમાંથી અનુવાદો દ્વારા વિશ્વભરનું બાળકથાસાહિત્ય ગુજરાતીમાં સુલભ બનતું રહ્યું છે. એમાં વિષય કે સ્વરૂપ બાબતમાં કશું બંધિયારપણું રખાયું નથી. ઉપસંહારના સ્પષ્ટ આલેખનમાં વાચકને લેખિકાની આ વિષયની સર્વગ્રાહી સૂઝનો પરિચય થશે.

ગુજરાતી બાલકથાસાહિત્યના ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્ય-માં થયેલા આ અભ્યાસમાં બે-ત્રણ બાબત ઊડીને આંખે વળગે તેવી છે. એક, ઇતિહાસઆલેખક પાસે હોવી જોઈએ તેવી લેખિકાની સંશોધકદષ્ટિ. બીજું, પોતે રજૂ કરેલા અભ્યાસને વધુ આધારભૂત રીતે પહોંચાડવા માટે ગ્રંથમાં મૂકેલાં વાર્તાઓનાં સંખ્યાબંધ અવતરણો. ત્રીજું, પ્રત્યેક દાયકાના અભ્યાસને અંતે મળતું તે-તે દાયકાની ઉપલબ્ધિનું સ્પષ્ટ ચિત્ર. ચોથું, ક્ષેત્રમાં ઉત્તમ સર્જન કરનાર સર્જકોને પારિતોષિકો આપતી વિવિધ સંસ્થાઓની વિગતવાર માહિતી. પાંચમું, ક્ષેત્રનું સાહિત્ય સંપાડાવી આપતી વિવિધ સંસ્થાઓનો પરિચય. જેમકે, યોજના કાર્યાલય, ઇન્ડિયા બુક હાઉસ વગેરે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ પર સમગ્ર દષ્ટિ કરતાં જણાય છે કે આ ક્ષેત્રમાં બાલવાર્તાસર્જન-વિકાસનો કેટલોક તબક્કો (જેમકે, ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધથી શરૂ કરી ઈ.સ. ૧૯૮૦ સુધીનો) સુખદ રહ્યો છે. પછી પણ બાલકથાસાહિત્ય મળતું જ રહ્યું છે. નવી શોધખોળોનો પણ આ સાહિત્યને લાભ મળ્યો છે તેમ છતાં લેખિકા દર્શાવે છે, 'આ જગતને બાળકની અચરજભરી આંખે જોઈ, બાળકના કૌતુકભર્યા કાને જગતની વાતો સાંભળી, બાળકની વહાલભરી વાણીથી તે વ્યક્ત થાય તેવું, તેના મનોજગતનો વાસ્તવજગત સાથેનો સુમેળ બનાવતું બાલકથાસાહિત્ય હજી ગુજરાતીમાં અલ્પ પ્રમાણમાં છે

તે હકીકત છે.' લેખિકા યશવંત મહેતાની કેફિયત નોંધે છે : ગુજરાતીમાં અને ગુજરાતમાં બાલસાહિત્યને પોષક એવા વાતાવરણની જ અભાવ છે... સાહિત્યિક સામયિકોએ બાલસાહિત્યમાં કશુંક ઉત્તમ થાય તેને બિરદાવવાનું ટાળ્યું છે... આપણા મૂર્ધન્ય વિદ્વાનો બાલસાહિત્યમાં જે કશું કામ થયું હોય તે પ્રત્યે ધૃતરાષ્ટ્ર-ભાવ સેવે છે.'

ગુજરાતી બાલકથાસાહિત્યની ઉપલબ્ધિઓ અને સીમાઓનું સમુચિત, સમતોલ તેમજ સર્વગ્રાહી વિવેચન આપતા આ અભ્યાસ માટે શ્રદ્ધાબહેન ત્રિવેદીને અભિનંદન. □

આગમવાણી
સંશોધક નાથાલાલ ગોહિલ
નવભારત, મુંબઈ-અમદાવાદ, ૧૯૯૪, ૩. ૨૧૫, ૩. ૧૦૦

રમેશ મહેતા

ભજનસાહિત્યની વિશિષ્ટ પરંપરાનું શિષ્ટ સંશોધન

'સોરઠી સંતવાણી'ના નિવેદનમાં ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કહ્યું છે 'લોકવાણીનો અંતિમ પરિપાક ભજનવાણી છે. સંસારની ઝીણીમોટી સકળ માનવઉર્મિઓને સંગીતના અને તાલબદ્ધ શબ્દોએ રસનારી લોકવાણી આખરી આત્મિક રહસ્યમંથનની ભજનશાખોને ન રસાવત તો એ અધૂરી ગણાત.'

જો કે ભજનવાણીને લોકસાહિત્યમાં ન સમાવતાં, સંતસાહિત્ય કે ભજનસાહિત્ય તરીકે માનવાનું વલણ વિદ્વાનોમાં રહેલું જણાય છે. કારણ કે લોકસાહિત્ય એ લોકસમુદાય દ્વારા રચાયેલું સાહિત્ય છે - જેના કર્તા એક વ્યક્તિ નહીં પણ સમુદાય છે. જ્યારે ભજનના કર્તા બહુધા નિશ્ચિત હોય છે. આમ છતાં ભજન એ લોક-સમુદાયના અંતરમાં સ્થપાયેલું, કંઠ્યપરંપરાથી રચાયેલું સાહિત્ય છે એ ચોક્કસ.

આટલી પ્રસ્તાવના અને સ્પષ્ટતા કરવી એટલા માટે જરૂરી હતી કે પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંની સંપાદિત કૃતિઓ 'આગમવાણી' ભજનની એક શાખા છે.

આ પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં વિષય પ્રત્યેની

૧૯૯૪ ૩. ૨૧૫, ૩. ૧૦૦

સંશોધકની ભીતરી નિસબત, જરૂરી આધારસામગ્રી મેળવવા માટે એમણે કરેલો પુરુષાર્થ, પ્રામ સામગ્રીને રજૂ કરવામાં પ્રગટતી શાસ્ત્રીયતા અને વિષયનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરવાની સજ્જતા જેવી લાક્ષણિકતા તરત ધ્યાન ખેંચે છે.

પુસ્તકના નિવેદનમાં તેમણે નોંધ્યું છે : 'આ આગમવાણીનાં ભજનો વર્ષોથી મારા કાનમાં ગુંજતાં રહ્યાં છે. માતાપિતાની મહાપંથની પાટઉપાસનાના સંસ્કારે ગળથૂથીમાંથી જ ભજનરસ રેડ્યો છે. અનેક ભજનમંડળીઓ અને મરમી સંતો સાથે ભજનના રહસ્યને પામવામાં જીવનની ધન્યતા અનુભવી છે. દાસીજીવણની ઝણઝણ ઝલરી સાથે વાગતી કલેજા કટારી અને ગંગાસતીના વીજળીના ચમકારે મોતી પરોવવાના રહસ્યે રોમાંચ અનુભવ્યો છે. x x x ગળતી માઝમ રાત્રે ભજનવાણી સાથે આગમવાણી તથા નકલંકધણી સાથે મેઘડી કન્યાનાં લગ્ન થશે તેની કથા સાંભળી છે.' સંશોધકની અંગત રુચિને જ નહીં પરંતુ વ્યક્તિત્વને પોષનારી ચીજ તરફનો અભ્યાસ એટલે જ તેઓ કહે છે તેમ 'આનંદયાત્રા' બન્યો છે.

આગમવાણીની રચનાઓ એકત્ર કરી, અન્યત્ર જોવા મળે છે તેમ, પ્રારંભમાં ટૂંકી પ્રસ્તાવના મૂકીને કાર્ય કર્યાનો સંતોષ લેખકે માન્યો હોત તો આ કાર્ય તદ્દન સામાન્ય સ્તરનું બની રહેત. પરંતુ લેખકે એવું નથી કર્યું. શરૂઆતમાં આગમનો કોશગત અર્થ આપવા માટે તેઓ સાર્થ જોડણી કોશથી શરૂ કરીને સંસ્કૃત પૌરાણિક કોશ, પ્રાકૃત શબ્દકોશ, રાજસ્થાની-હિન્દી શબ્દકોશથી માંડીને UNIVERSAL-Dictionary સુધી ગયા છે. આ ઉપરાંત આગમની વ્યાખ્યા, વિભાવના, આગમના સમીપવર્તી સ્વરૂપ સાથેની તુલના કરીને વિષયનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ રજૂ કરવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ તેમણે કર્યો છે.

આગમવાણીની વિભાવના આપતાં લેખક જણાવે છે - 'આગમવાણી કોઈ કવિની કવિતા નથી. જ્યોતિષીઓ-જગોળશાસ્ત્રીઓની આગાહી નથી, મંત્ર-તંત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી કર્ણપિશાચિની સાધના નથી. કુદરતી ફેરફારો સાથે કહેવાયેલી ભડલીવાણી નથી, પરંતુ ઋષિમુનિ, યોગી, સિદ્ધસાધકોને સાધનાના ચોક્કસ સ્થાને પહોંચ્યા પછી થયેલ ત્રિકાળદર્શન છે. સંતભક્ત કવિઓની ભક્તિના માર્ગે અંતરદર્ષિ ખૂલી જતાં, સહજમાં છઠ્ઠી ઈન્દ્રિય જાગ્રત થતાં જે ભાવિદર્શન થયું તે 'આગમ' છે.'

(નિવેદન)

'આગમ એટલે હોનાર, થનાર, ભવિષ્ય સંબંધી આગાહી. ઋષિઓ, સંતકવિઓએ ભવિષ્યમાં થનાર ઘટનાઓ વિશે જે ભવિષ્યવાણી ઉચ્ચારી તે આગમ. x x x આગમના રચયિતાઓએ આવનાર કલિયુગ વિશે જે ભવિષ્યકથન કર્યું તે આગમવાણી.' (નિવેદન)

વિભાવના સ્પષ્ટ કર્યા બાદ વિશ્વના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનોનાં ભવિષ્યકથન અને પરામનોવિજ્ઞાન વિશે ચર્ચા કરીને વિષય પર બહુપાર્થી પ્રકાશ ફેંકવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો છે.

'આગમવાણી વિશે નિઃશેષ અભિવ્યક્તિના સંકલ્પ સાથે લેખક એક બાજુ આગમનું મૂળ શોધવા વેદ-ઉપનિષદ, રામાયણ, સૂર્યસંહિતા અને મહાનિર્વાણ તંત્ર સુધી ગયા છે તો બીજી બાજુ હસ્તપ્રતોમાં સંગૃહીત આગમો એકત્ર કરી કચ્છી, રાજસ્થાની, મારવાડી, લોકભાષા, ચારણી-રિંગળી અને ગુજરાતી ભાષા સુધી વિસ્તર્યા છે. તો ત્રીજી બાજુ લોકભજનિકોના કંઠે સચવાયેલી લોકસંતોની આગમવાણી એકઠી કરીને ત્રિવેણી સંગમ સાધ્યો છે.

લેખકે આગમવાણીના ભાવવિશ્વની વિગતે ઉદાહરણ સહિત ચર્ચા કરી છે. જેમકે : આગમવાણીમાં વ્યક્ત માનવમૂલ્યો વિશે (નૈતિકધર્મ, પરનિંદા, પરહાનિ, મદ્યપાન), કુટુંબજીવનની સ્થિતિ વિશે (કુટુંબમાં નારીની પ્રધાનતા અને સત્તા, ચારિત્ર્ય-અશુદ્ધિ, વડીલોનું અવમૂલ્યન), વર્ણવ્યવસ્થા વિશે (અસ્પૃશ્યતાનો લોપ, જાતિપ્રથાલોપ) રાજકીય સ્થિતિના બદલાવ વિશે (સત્તાધીશોની આસુરીવૃત્તિ, અરાજકતા, અન્યાય, અત્યાચાર), પ્રાકૃતિક પરિવર્તન વિશે (પૃથ્વીની વંધ્યતા, અનાવૃષ્ટિ, પાણીનું વેચાણ, ઋતુઓની અનિયમિતતા, અત્રની અછત), નકલંક અવતાર (અધર્મના નાશ માટે ઈશ્વરનું આગમન) જેવા મુદ્દાને કેન્દ્રમાં રાખ્યા છે.

ભજનસાહિત્યના એક પ્રકાર તરીકે એમણે આગમવાણીની સ્વરૂપગત સ્થાપના કરી છે. ધ્રુવપંક્તિ, અંતે નામાચરણ, ગુરુમહિમા અને ગેયતા જેવી લાક્ષણિકતાઓને મુદ્દાને આગમવાણીની ઓળખરૂપ એમણે ગણાવી છે. સાથે સાથે આગમવાણીના કાવ્ય-તત્ત્વની ચર્ચા કરતી વખતે આગમનું સ્વરૂપવૈવિધ્ય (પદ, ભજન, ચોપાઈ, સાખી, આખ્યાન, દુહા), લલિત પદ્યલિઓ, સહજતા અને સરળતા, લોકબોલીના પ્રયોગો, લોકજીવનનો ધબકાર, સ-ચોટતા વગેરે વિશે

પણ વિગતે ચર્ચા કરી છે.

અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ સંશોધકે અહીં કંઠસ્થ પરંપરામાં સચવાયેલી આગમવાણી, હસ્તપ્રતો તથા પૂર્વે થયેલાં ભજન-સંપાદનોને લઈને સંશોધન-સંપાદન કર્યું છે. જેમાં કુલ બત્રીસ સંતકવિઓની પચાસ જેટલી રચનાઓ, અજ્ઞાત કવિઓની આઠ રચનાઓ અને અન્ય બે રચના મળીને કુલ ૬૦ જેટલી આગમકૃતિઓ મૂકી છે. અહીં ધ્યાનાર્હ બાબત એ છે કે સંશોધકે તે તે સંતકવિની માત્ર રચના જ ન મૂકતાં, તેની પહેલાં, કવિનો સમય, જીવન વિશેની પ્રાપ્ત માહિતી, કવિ વિશે પ્રવર્તમાન દંતકથાઓ અને તેમના સ્થળના આજે ઉપલબ્ધ અવશેષો વિશે પણ નોંધ્યું છે. આ કવિઓમાં સૂરદાસ, તુલસીદાસ, રામદેવપીર, સરપણ કાપડી, દેવાયત પંડિત, મામદેવ, ઈસરદાસજી, સ્ત્રીરલબાઈ, ભોજા ભગત, દેવીદાસ, દાસ ધીરો, વેલોબાવો, ગંગાસતી, રવિ સાહેબ, મોગર સાહેબ, સાંઈ દીનદરવેશ, જેસલ પીર, અને સૈયદ ઈમામશાહ મુખ્ય છે.

પુસ્તકના અંતિમ ચરણમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી મળતી આગમવાણી મૂકી છે. એમાં 'મહાનિર્વાણતંત્ર'માંનાં કલિયુગનાં લક્ષણો, 'સૂર્યસંહિતા'માંની ભવિષ્યવાણી, શ્રી રામચરિતમાનસમાંની આગમ, શ્રીમદ્ દેવી ભાગવત-માંનું ભવિષ્યકથન, શ્રીમદ્ ભાગવતની આગમવાણી અને શ્રીમદ્ વાલ્મીકિ રામાયણમાંની આગમવાણી ઉપરાંત ગરુડ મહાપુરાણ, શ્રી વિષ્ણુ પુરાણમાંની આગમવાણી પણ પ્રસ્તુત કરીને આ વિષયને તેના અંતિમબિંદુ સુધી લઈ જવાનો યશસ્વી પ્રયાસ કર્યો છે.

સંશોધકે સંપાદિત-સંશોધિત કરેલી આગમવાણીમાંથી કેટલીક પંક્તિઓ અહીં ઉદાહરણરૂપે મૂકું છું. જેમાં વર્ષોપૂર્વે સંત-કવિઓએ કરેલા ભવિષ્યકથનની સાથે વર્તમાન સ્થિતિની તુલના કરી શકાશે, ઉપરાંત આગમવાણીની બાની, અભિવ્યક્તિની તરાહો અને કવિત્વશક્તિનો પણ પુરાવો મળી રહેશે.

• ઉચ્છૃંખલા મદોન્મત્તા પાપકર્મરતા સદા
કામુકા લોલુપા કૂરા નિષ્કુરા દુર્મુખા શઠા
(મહાનિર્વાણ તંત્ર) (પૃ. ૪૨)

• નારિ બિબસ નર સકલ ગોસાંઈ,
નાચહિં નર મરકટ કી નાંઈ,
(તુલસીદાસ) (પૃ. ૪૭)

- પરત અકાલા, બહુત કરાલા, જગ બેહાલા હર સાલા,
વાપીકૂપ તાલા નદીનદ નાલા જલ બિન ઠાલા
એ હાલા
(તુલસીદાસ) (પૃ. ૫૬)
- મરદો મૂછો પાડી નાખશે, સ્ત્રીયું તજે અંબોડાય,
સુવાસણું ફરશે અડવા હાથની એને સુધરેલી અંણાય.
(કડવો ભગત) (પૃ. ૪૫)
- એવી બેની ચેતી જાશે રે, સગપણમાં રહેશે સાળી.
(ધીરો) (પૃ. ૪૯)
- હે પંદર વરસનો પુરુષ પળીઆત હોશે,
નવ રે વરસની નારી ગરભ ધરશે
(અજ્ઞાત કવિ) (પૃ. ૬૦)
- જૂનાણે જાંગીના વાગશે, તોરણ બંધાશે ઠાચેઠાર,
વંથલીએ વિવા મંડાશે, પરણશે મેઘલી નાર,
(કંઠ્ય પરંપરા) (પૃ. ૭૦)

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં આગમવાણીના અર્થઘટન અને સાર્થકતામાં ક્યાંક લેખક તટસ્થ રહી શક્યા નથી એ પણ જોઈ શકાય છે. આંબેડકરને અસ્પૃશ્યતાના કલંકને દૂર કરનાર 'નકલંક' તરીકે જોવામાં અને 'છાસમાં માખણ નહીં તરે'ના અર્થઘટનરૂપે આધુનિક 'પેશ્યુરાઈઝ' મશીને દૂધમાંથી મલાઈ ખેંચી લીધી' એ શોધનું આરોપણ કરવું બેહુદું લાભ છે. આ છતાં પ્રસ્તુત સંશોધનાત્મક સંપાદનગ્રંથમાં માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે લેખકે કરેલો ઉદ્યમ, વૈજ્ઞાનિક ઠભે કરેલું પૃથક્કરણ-વિભાગીકરણ, અને વિવેચનની શિસ્ત જેવાં વિધાયક પાસાંને કારણે આ પુસ્તક ગુજરાતી ભાષામાં થયેલા સંત-સાહિત્ય સંશોધનોમાં એક મહત્ત્વનું ઉમેરણ બને છે. અને એટલે જ પુસ્તકના પ્રારંભમાં મકરંદ દવે આ પુસ્તકને 'અંધારાં ભેદતો દીવો' કહી નવાજે છે એ યોગ્ય ઠરે છે.

નાથાલાલ ગોહિલે 'સૌરાષ્ટ્રના હરિજન ભક્તકવિઓ' વિષય પર મહાનિબંધ લખીને પીએચ.ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે, તેમજ એ ગ્રંથના બે પ્રકરણોનો કેન્ય ભાષામાં ડો. માલિગંએ અનુવાદ કરીને તેની ગુણવત્તા પ્રમાણી છે. સંશોધક એમની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિથી ભવિષ્યમાં વધુ મૂલ્યવાન ગ્રંથો આપશે તેવી આશા આ પુસ્તક જોતાં ચાળી શકાય છે. □

ગુજરાતીમાં કાવ્યતત્ત્વવિચાર ભાગ : ૧

પ્રમોદકુમાર પટેલ

પ્ર. લેખક ડિ. પાર્થ, અમદાવાદ, ૧૯૯૫
ક્ર. ૧૮૮, ૩. ૪૪

વિજય શાસ્ત્રી

સઘન, સન્નિષ્ઠ અધ્યયન

સ્વ. પ્રમોદકુમાર પટેલે ૧૯૬૯માં મુંબઈ યુનિ.ની પીએચ.ડી.ની પદવી માટે રજૂ કરેલા તેમના શોધલેખનનાં પ્રથમ પાંચ પ્રકરણો આ પહેલા ભાગમાં ગ્રંથસ્થ થયાં છે. એમાં અર્વાચીન કાળના પ્રારંભના બે વિવેચકો નર્મદ અને નવલરામની કાવ્યતત્ત્વવિષયક વિચારણા તેમના અભ્યાસનો વિષય બની છે. શોધનિબંધને, લખાયા પછી, પચીસેક વર્ષે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવાનો અવસર આવ્યો ત્યારે તેમણે એના પ્રથમ પ્રકરણની ચર્ચા-વિચારણાને જરા જુદી રીતે ગોઠવી છે. પીએચ.ડી.ની પદવી માટેના શોધનિબંધોને એક વિશિષ્ટ માળખું હોય છે. અહીં એ માળખાને જાળવીને પ્રમોદકુમારે કામ કર્યું છે તેથી રસળતી કલમે લખાતાં વિવેચનોની શૈલી કરતાં જુદી તરાહ ઊપસી છે.

પ્રથમ પ્રકરણમાં તેમણે પોતાના અભ્યાસક્ષેત્રની સીમારેખાઓ દોરી બતાવી છે જેમાં નર્મદ-નવલરામથી શરૂ થયેલી કાવ્યતત્ત્વવિચારણા સાંપ્રતકાળના સુરેશ જોશી અને સુમન શાહ સુધી ફેલાયેલી છે તેનો નિર્દેશ કર્યા પછી આ વિસ્તૃત સમયપટમાં વિવિધ તબક્કે ઉદ્ભવેલાં આંદોલનો અને સાહિત્યિક પરિબળોની નોંધ લીધી છે એ જોતાં અર્વાચીન ગુજરાતી કાવ્યતત્ત્વવિચારણાનો એક સંક્ષિપ્ત છતાં સઘન આલેખ આપણને સાંપડે છે. નર્મદ-નવલરામને પ્રભાવિત કરી ગયેલી સંસ્કૃત અને પશ્ચિમી કાવ્યશાસ્ત્રોની વિચારણાઓ, પંડિતયુગને પ્રભાવિત કરનારું યુનિવર્સિટી શિક્ષણ અને કાલેલકર આદિના કલાવિચારને પ્રેરનાર ગાંધીજીની વિચારધારાની નોંધ લીધા બાદ ગુજરાતીમાં ચોથા-પાંચમા દાયકામાં ઉદ્ભવેલી સૌંદર્યલક્ષી ધારા તેમના મતે “ખાસ નોંધ માગે છે” (પૃ.૩૧) જેને સમજાવતાં તેઓ યોગ્ય રીતે જ નોંધે છે કે ‘કવિતાના સૌંદર્ય-નિર્માણ પાછળ, સૂક્ષ્મ, કોમળ રસદષ્ટિ એમાં પ્રવર્તે છે.

પ્રખર વિચારવસ્તુ નહીં, વિશુદ્ધ કોમળ ઊર્મિસંવેદનોનો એમાં સ્વીકાર છે. એની અભિવ્યક્તિમાં રુચિકર તાઝગીભર્યાં કલ્પનો અને પ્રતીકો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. ઐન્દ્રિયિક ગુણસમૃદ્ધિ અને સજ્જવ, સંવાદી લય સાથે શબ્દની માવજત થાય છે.’ (પૃ.૩૨)

ત્યાર પછી આરંભાયેલાં આધુનિકતાવાદી વલણોએ આકારવાદ, રૂપનિર્મિત, પ્રતીકવાદ, અસ્તિત્વવાદ વગેરેને આમેજ કર્યા પરંતુ પ્રમોદકુમારની ફરિયાદ એ છે કે ‘એવી વિચારણાઓનું કોઈ પૂરું આંતરસંગતિવાળું અને સર્વગ્રાહી કાવ્યશાસ્ત્ર કે સાહિત્યશાસ્ત્ર હજુ રચાયું નથી.’ (પૃ.૩૪). આ ફરિયાદ વાજબી લાગતી હોવા છતાં બીજી તરફ નવ્ય વિવેચને પ્રવર્તાવેલાં સિદ્ધાન્તો અને સાહિત્યમૂલ્યોની આજ જો પ્રબળપણે પ્રવર્તતી હોય તો આવી ફરિયાદોમાં ઝાઝું વજૂદ રહેતું નથી. અને પ્રમોદકુમાર પોતે જ આ નવ્ય-વિવેચન-પ્રેરિત પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરતાં તરત જ નોંધે છે કે -

‘સાહિત્યકૃતિ એ પરિચિત બાહ્ય જગતની પ્રતિકૃતિ નથી કે સર્જનના માનસનો સ્વયંભૂ ઉચ્ચારમાત્ર નથી : સંપ્રજાપણે ચાલતા રૂપનિર્માણની એ અપૂર્વ પ્રાપ્તિ છે. દરેક સાચી સાહિત્યકૃતિ એ રીતે એક સ્વતંત્ર, સ્વાયત્ત અને આત્મનિર્ભર વિશ્વ છે. એનું જે કંઈ રહસ્ય છે, જે કંઈ અર્થ છે તે એ કૃતિમાં જ કૃતિની એ વિશિષ્ટ રૂપ-રચનામાં જ - નિહિત છે; કૃતિની બહાર ક્યાંય નહીં.’ (પૃ.૩૫)

ન્યૂ ક્રિટિસિઝમના જે કેન્દ્રવર્તી સિદ્ધાન્તો છે તેનું આકલન, દીર્ઘસૂત્રી લેખક તરીકે ગવાયેલા-વગોવાયેલા પ્રમોદકુમારે અહીં જે મિતાક્ષરી શૈલીએ કર્યું છે તે સાચે જ તેમની મર્મગ્રહણપટુતાનું ઘોતક છે.

બીજું પ્રકરણ આ પૂર્વભૂમિકાની પડછે નર્મદની વિચારણાના મહત્ત્વના અંશોની સમીક્ષામાં વિસ્તરે છે. નર્મદની કાવ્યવિચારણાને લક્ષ્ય કરતાં ઘણાં લખાણોમાં જેનો ભાગ્યે જ નિર્દેશ થયેલો છે તે સંસ્કૃત અને વ્રજ અલંકારશાસ્ત્રના નર્મદના કાવ્યવિચાર પર પડેલા પ્રભાવને લેખકે વીગતે તપાસ્યો છે અને એમ કરવામાં તેમણે મધ્યકાળમાં સંસ્કૃત અને વ્રજ અલંકારશાસ્ત્રને લગતી જે પ્રવૃત્તિ વિકસી હતી તેનો ખાસ્સો ઝીણવટભર્યો આલેખ આપ્યો છે. જૈન અને જૈનેતર પરંપરાના અલંકારશાસ્ત્રના અસંખ્ય ગ્રંથોની ટીપ તેમણે આપી છે. જૈનેતર કવિઓમાં અખા કે શામળના કાવ્યોદ્ભવ વિશેના ઉદ્ગારો શા માટે મહત્ત્વના ન ગણી

શકાય તેની ચર્ચા પણ જરૂર છે. ગુજરાતીમાં વ્રજ-પ્રભાવ ઠીકઠીક પાંગર્યો હોવા છતાં 'રીતિ-કવિતા' ઝાઝી ન વિકસી તેની ચર્ચા તેમજ વ્રજના પરંપરાગત અલંકાર-શાસ્ત્રના ગ્રંથોનો નિર્દેશ સમગ્ર લખાણને સાચા અર્થમાં સંશોધનમૂલક બનાવે છે.

'નર્મદની કાવ્યવિચારણા' નામના ત્રીજા પ્રકરણમાં નર્મદનું પાશ્ચાત્ય રોમાણ્ટિક કવિઓ પ્રત્યેનું આકર્ષણ પણ તેનામાં સાચા રસની ચમત્કૃતિનો કીમિયો જન્માવી શક્યું નહીં એવું પ્રમોદકુમારનું નિરીક્ષણ છે. 'નર્મકવિતા'ની પાદટીપો, નિજી કવિપ્રકૃતિનો ઉન્મેષ, નર્મકવિતાની આપણે ત્યાં થયેલી વિવિધ વિવેચનાઓ આદિ વડે પૂર્વભૂમિકા રચ્યા બાદ પ્રમોદકુમારે 'નર્મગદ્ય'ની ભિન્ન આવૃત્તિઓમાં ઉપસ્થિત થતાં પાઠાન્તરોના પ્રશ્નની નોંધ લીધી છે અને ત્યાર પછી નર્મદે 'લાગણી' અને તેને 'શુક્તિ વડે અપાતા ઘાટ' એ બંને (અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ) પાસાંઓનો જે વિચાર કર્યો તેની પ્રશંસા કરી છે. નર્મદના કાવ્યવિવેચનમાં વારંવાર અડકેટે ચડતી 'તર્કબુદ્ધિ', 'કલ્પનાશક્તિ', 'તર્ક', 'કવિ' ઇત્યાદિ સંજ્ઞાઓની ચર્ચા કરી છે, તેમાં રહેલી ક્લિષ્ટતાઓ, ગુંચવાડાઓ અને વિરોધોનો નિર્દેશ કર્યો છે. નર્મદના કાવ્યવિચાર પર શેલીના કાવ્યવિચારનો પ્રબળ પ્રભાવ હોવાનું પણ વિવિધ અવતરણો વડે પુરવાર કર્યું છે તો વિશ્વનાથ, હેઝલિટ્ટ, એરિસ્ટોટલ આદિનાં કાવ્યવિષયક મંતવ્યોએ નર્મદના કાવ્યવિચારને વખતોવખત કઈ રીતે પુષ્ટ કર્યો છે તેની ચર્ચા પણ વીગતે થઈ છે. આમ છતાં નર્મદને નડેલી મર્યાદાઓ નર્મદની ચંચળ પ્રકૃતિને કારણે જેટલી ઉદ્ભવેલી છે તેટલી જ તેના સમયને કારણે પણ ઉદ્ભવેલી છે એવું તારણ કાઢ્યું છે. આમ નર્મદના કાવ્યવિચારને તટસ્થ દષ્ટિકોણથી મૂલવવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ થયો છે. નર્મદની પાદટીપો વિશે અગાઉ ઉલ્લેખ થયો છે પણ આ પ્રકરણમાં પ્રમોદકુમારે કુલ ૧૦૪ જેટલી પાદટીપો આપી છે અને એમાં કુલ તેવીસ પૃષ્ઠ રોકાયાં છે એમાંની અનેક પાદટીપો પંદરથી વીસ લીટીઓ ધરાવે છે. પ્રકરણમાં જે સ્થળે એનો નિર્દેશ આવતો હોય ત્યાંથી પાછળનાં પૃષ્ઠો પર એ પાદટીપ માટે જવું, એક ભયંકર મનોયત્ન બની રહે તેમ છે. આપણી પંડિતયુગીન વિવેચનાનું આ ઝેળિયું વાચકને

પશુશ્રમ કરાવે છે.

'નવલરામની વિવેચનામાં કાવ્યવિચાર' નામના ચોથા પ્રકરણમાં નવલરામના માનસને પ્રશિષ્ટતાવાદી ગણાવ્યા બાદ તેમની નવા રસશાસ્ત્ર માટેની અભિલાષામાં એરિસ્ટોટલ અને બેકનના કાવ્યવિચારના સમન્વયની તેમણે જે પ્રવૃત્તિ કરી હતી તેની સમીક્ષા થઈ છે. તેમના કાવ્યવિચારમાં વારંવાર દેખા દેતી 'કુદરત', 'માયા', 'ચિત્ર' જેવી સંજ્ઞાઓથી તેમને જે અર્થો અભિપ્રેત હતા તેની ચર્ચા પણ વિશદતાથી થઈ છે. તે જ રીતે 'અખંડ લહરી' અને 'ખંડ લહરી' જેવા સંપ્રત્યયોને પ્રમોદકુમાર 'વિલક્ષણ' સંપ્રત્યયો કહે છે. કૃતિની શૈલીનો જ તે અર્થ નથી આપતા પણ કૃતિની સજ્જવ એકતાનો નિર્દેશ કરે છે. તે જ રીતે 'રસ', 'સંગીતકાવ્ય', 'ઉત્તમ કવિતા', 'હાસ્ય અને અદ્ભુત', 'કાવ્યનું પ્રયોજન' ઇત્યાદિ સંપ્રત્યયોની નવલરામીય વિચારણાના કેન્દ્રગત અર્થોને સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. ઉપસંહારમાં તે નોંધે છે કે - 'નવલરામની કાવ્યવિવેચનામાં કવિતાનું સ્વરૂપ, કવિતાનું પ્રયોજન, ઊર્મિકવિતાનો ઉદ્ભવ, ઉત્તમ કવિતાની ભાવના આદિ પાયાના પ્રશ્નોની મૌલિક વિચારણા સર્વથા ધ્યાનપાત્ર છે. તેમણે તેમનાં નાનીમોટી નોંધ જેવાં લખાણોમાં અને ગ્રંથાવ લોકનોમાં, પ્રસંગોપાત્ત કાવ્ય-શાસ્ત્રના અનેક પ્રશ્નોનો ઓછોવત્તો સ્પર્શ કર્યો છે. એ સર્વ પ્રસંગે તેઓ વિસ્તારથી વિચારણા વિકસાવી શક્યા નથી.' (પૃ. ૧૭૪)

પુસ્તકનું છેલ્લું પાંચમું પ્રકરણ એક અક્ષુણ્ણ વિષયને અનુલક્ષીને લખાયું છે. નર્મદયુગમાં જે કેટલીક અન્ય પ્રકીર્ણ કાવ્યવિચારણાઓ ચાલી હતી તેનો નિર્દેશ એમાં થયો છે. 'બુદ્ધિપ્રકાશ' જેવા સામયિકમાં પ્રગટ થયેલી અનામી લેખકોનાં 'નાટ્યવિચાર' 'નવરસ' જેવાં લખાણોમાં વ્યક્ત થતી કાવ્યવિષયક સમજ એક તરફ સાવ ઝેળભરેલું નકૃષ્ટ કક્ષાની હતી તો બીજી તરફ કેટલીક મૌલિકતાને કારણે ઉત્કૃષ્ટ કક્ષાની પણ બની હતી તેનો અવતરણો સહિતનો વિસ્તૃત પરિચય ખરે જ રસ પડે તેવો છે.

આપણા કાવ્યવિચારનું ઐતિહાસિક ક્રમમાં વિશ્લેષણ કરતો આ ગ્રંથ તેની પછીના બીજા ભાગની અપેક્ષા જગાડે છે. □

૨૧/

પ્રત્યક્ષ

અભિલેખન, ૧૯૮૬

૨૩

ટૂંકાં અવલોકનો

સાક્ષીભાવ-હરેશ 'તથાગત'

પ્ર. ગઝલ પરિષદ રાજકોટ, ૧૯૯૪

૩. પૃ. ૮૦ રૂ. ૩૭

છેલાં ઘણાં વર્ષોથી ગુજરાતી કવિતામાં ગઝલનું સ્વરૂપ ખૂબ ખેડાયું છે, છતાં એમાં શબ્દચાતુરી, ભાવનું છીછરાપણું અને સર્જકતાનો અભાવ વર્તાય છે. મકરંદ દવે, રાજેન્દ્ર શુક્લ, રમેશ પારેખ આદિ જૂજ કવિઓની ગઝલમાં સંવેદનનું ઊંડાણ અને સર્જકતાનાં અભિનવ રૂપોનો અનુભવ થાય છે. કેટલાકમાં શક્યતાનો ઉઘાડ જોઈ શકાય છે, એવા પણ જૂજ છે. હરેશ 'તથાગત'નો આ ગઝલસંગ્રહ ભાષા, સંવેદન અને અભિવ્યક્તિના સંદર્ભમાં થોડીક શક્યતાઓનો અણસાર દર્શાવે છે.

આ સંગ્રહની કેટલીક ગઝલોના થોડાક શેરમાં તત્ત્વદર્શી વલણ જોવા મળે છે. એમાં ક્યાંક મૂંઝરો, ક્યાંક અકળતા, ક્યાંક રહસ્યમયતા અને ક્યાંક સંબંધોમાંથી જન્મતી નિર્ભાતદશાનો અનુભવ થાય છે :

અસ્તિમાં એની નવાઈ ક્યાં ભલા ?

લાગતું સંગત, અસંગત હોય પણ (પૃ. ૪)

*

જે નથી - એનાં જ પગલાં સૂંધતું,

અસ્તિ છળને ચૂંધતું મન ક્યાં ગયું ? (પૃ. ૧૦)

આવા અકળ તત્ત્વ પરત્વે કવિના મનમાં ભારે કૌતુક છે. નીચેના શેરોમાં એ ભાવ ગૂંથાયો છે :

અનાયાસનું ફૂલ ઝુલ્હે પરોવી

અકળને સકળથી જ શણગારવું છે. (પૃ. ૧૪)

'ફૂલનીયે ફૂંડળી', 'અજાણી નદી', 'તારીખ જજર...' 'મન, બગલઘોડી લઈ', 'વિશેષણની નદીમાં' આદિ ગઝલોમાં આ ભાવ ઘૂંટાયો છે. તત્ત્વને પામવાની એક ઝંખનાનો આમાં અનુભવ થાય છે, એટલે ગઝલ ગંભીરતાનું રૂપ રચતી લાગે છે.

પરંતુ એમાં કશી તીવ્રતા નથી પ્રતીત થતી. પ્રશ્નોનું આવર્તન અને 'મન'ને કેન્દ્રસ્થ બનાવી થતા ઉદ્ગારો કશી પ્રભાવકતા જન્માવતા નથી કે નથી એ દ્વારા કોઈ જીવંત વાતાવરણ યા સજીવ દશ્યાત્મકતા કે ચિત્તને

સંક્ષોભ પમાડે એવો અનુભવ થતો. હા, આ દિશામાં ગઝલકારે પગલું અવશ્ય માંડ્યું છે.

અહીં ગઝલમાં કેટલાક શેર મૃત્યુ અંગેના છે. એમાં મૃત્યુનો વિચાર છે. મૃત્યુપરક વેધક સંવેદન નથી. મૃત્યુનો સાક્ષાત્કાર નથી. 'વસ્તુ એ પોતે', 'અડધો તર્ક', 'છેવટે' 'એમણે આપેલ ફૂલો', 'ચણું, તોડું', 'છેવટે' ગઝલમાં સર્જન મૃત્યુનો ભાવ છે. ક્યાંક મૃત્યુના ભારથી પર થવાની સંવેદના છે. પરંતુ મૃત્યુની ભયાવહતા યા મૃત્યુ પ્રત્યે જોવાની દષ્ટિ આદિમાં કશી વિશેષતા જોવા નથી મળતી.

'સ્નેહની કંકાવટી', 'કેં વાત કર...', 'આંસુ જેવી છોકરી', 'જળમાં નદીનાં, ડાળખી', 'એમણે આપેલ ફૂલો...' ફૂલના અધ્યાય" - આ ગઝલોમાં પ્રેમની વેદના અનુભવવા મળે છે એમાં ઘેરી ઉદાસી છે. નિર્ભાન્તિ છે. કશુંક નહીં પામ્યાનો ખટકો છે. ફૂલ, આંસુ, અરીસો, દર્પણ, જળ, નદી, જેવા લપટા પડી ગયેલા સંદર્ભો અહીં આ ગઝલના શેરોમાં છે. એથી એમાં ચમત્કૃતિ કે તાજગીનો અનુભવ થતો નથી. છતાં -

કઈ નર્તકી છાતીમાં દટાઈ

ખંડેરમાંથી ઝંઝર મળે છે (પૃ. ૮)

●

સ્પર્શના દીવા ઝળકશે ટેરવાંને ટોડવે

રાત ને એકાન્ત વચ્ચે ઝૂરવું મૂકી જુઓ (પૃ. ૪૦)

આ શેરોમાં વેદનાની તીવ્રતા અને અભિવ્યક્તિનું વિશેષ રૂપ અનાયાસ અનુભવવા મળે છે, એ ધ્યાનાર્હ છે.

થોડીક ગઝલોના કેટલાક શેરોમાં ભાવાભિવ્યક્તિ અર્થે પુરાકલ્પનોનો આધાર લીધો છે. ત્યાં પરિણામ સારું આવ્યું છે. એમાં અભિવ્યક્તિની તાજગી અને સંવેદનને મળતું નવું પરિમાણ ધ્યાનપાત્ર છે. જેમકે, 'અજાણી નદી' (પૃ. ૧૭)ના અંતિમ શેરમાં અગ્નિપરીક્ષા અને સીતાનો સંદર્ભ, 'અહીં યક્ષ, ત્યાં...' (પૃ. ૩૪)માં સિસિક્કસ, કર્ણરથ, યક્ષ, અહલ્યા, સાહદેવ આદિના પૌરાણિક સંદર્ભોનું વેધક ગુંદન, 'રહસ્યો કેં ગૂઢ' (પૃ. ૫૯)માં દ્રોણ અને એકલવ્યનો કટાક્ષાત્મક સંદર્ભ, 'તમારા પત્ર જેવી સાંજને' (પૃ. ૬૪) ગઝલના પાંચમા શેરમાં ગૂંથાયેલ રામ, જાનકી અને સોનેરી હરણના સંદર્ભો - આ બધા ભાવસંદર્ભોમાં ઘેરી વેદના, કટાક્ષ

નથી. વળી દરેક સ્થળે એમને સુખદ અનુભવ થયો છે

એવું અર્થઘટન સ્વીકારવા તૈયાર નથી. એની અકળતાને

અને માનવનિયતિની કરુણતા અનુભવવા મળે છે.

જળ, નદી, અરીસો, મન, આંસુ આદિ રૂઢ થઈ ગયેલા ભાવસંદર્ભો અને અભિવ્યક્તિની એકવિધતામાંથી થોડાક શબ્દના માધ્યમ વડે વધુ ને વધુ તાગવાની મથામણ કરે તો, એમને મળેલી શક્યતાઓને અનેક સ્તરેથી સુંદરતાનું રૂપ આપી શકે એવું તો ચોક્કસ કહી શકાય.

- સિવાસ પટેલિયા

□

રાણી રાણી પટરાણી : મોહનલાલ વાઘેલા 'પ્રવાસી'

લાયન્સ ક્લબ ઓફ સુરત (મીડવેસ્ટ), સુરત
૧૯૮૫, કા. ૧૬૦, રૂ. ૨૦

આજીવન શિક્ષણ-વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા રહેલા મોહનલાલ વાઘેલા બાળમાનસને બરાબર પકડી શક્યા છે, તેની પ્રતીતિ આ પુસ્તકમાંની બધી વાર્તાઓમાંથી પસાર થતાં ભાવકને અવશ્ય થશે. મોટાં ટાઈપમાં છપાયેલી કુલ ૨૮ બાળવાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં છે.

આમ તો બધી વાર્તાઓ રોચક બની છે, તેમાં વળી 'ચાર અદેખાઓ', 'ચાંદામામા', 'બાનો ચાંદલો ખોવાયો', 'મને હાથ આપો' જેવી વાર્તાઓ બાળકોને વારંવાર વાંચવી ગમે તેવી બની છે. લાભશંકર નામના ભોળાભલા સાચુકલા માણસને ઈર્ષ્યાને વશ થઈ ચાર અદેખાઓ કેવી રીતે કનડે છે તેનું નિરૂપણ 'ચાર અદેખાઓ' વાર્તામાં કરવામાં આવ્યું છે. તેમના હરેક દાવપેચમાં લાભશંકરનું નસીબ એને સાથ આપે છે અને એના જોષ સાચા પડે છે. પરિણામે ભીલરાજા ભાદોસીંગ વાર્તાને અંતે બે ગામ ભેટમાં આપી એનું સન્માન કરે છે ત્યારે ચારે અદેખાઓના હાથ હેઠા પડે છે. આવી કથાવસ્તુ ધરાવતી આ વાર્તા અત્યંત રસપ્રદ બની છે. જ્યારે 'ચાંદાપાપા' વાર્તા એક સરસ મજાની ફેન્ટસી છે. ચાંદાને બધાં ચાંદાપાપા કહે છે તેથી તેને રીસ ચઢે છે. હિમાલય પર્વત, મેઘધનુષ, ચતરાણી, કમળ વગેરે મિત્રો રિસાયેલા ચાંદા પાસે તેની રીસનું કારણ જાણવા મથે છે. છેવટે સૂરજ ચાંદાની રીસનું કારણ જાણે છે. કારણ છે : 'મને બધાં મામા-મામા કહે છે, કોઈ મને ચાંદાપાપા કેમ કહેતું નથી?' કારણ સાંભળી બાળવાચકોને પણ ગમ્મત પડી જાય તો તેની નવાઈ નહિ. આ વાર્તામાં લેખકે વાપરેલો 'રેડિયલ' શબ્દ જરા ખૂંચે તેવો છે. તેને બદલે 'રોતલ' શબ્દ વધારે

બંધબેસતો લાગે છે. 'બાનો ચાંદલો ખોવાયો' પણ એવી જ કલ્પનાકથા છે. રાની નામની બાળકી બાના ચહેરા પર ચાંદલો ન જોતાં આકળવિકળ થઈ જાય છે અને ચાંદલાની બધે શોધાશોધ કરી મૂકે છે. રાની ચાંદલાની શોધમાં જે જે વસ્તુઓ ફેંદોસે છે, તેનું બ્યાન ખૂબ રસિક અને બાળભોગ્ય બન્યું છે. વાર્તાને અંતે બાનો ચાંદલો મળતાં રાની ખુશખુશાલ થઈ ઊઠે છે.

રે નામનો પિયાનોવાદક એ યુદ્ધ વેળા પોતાના બન્ને હાથ ગુમાવે છે. એવી કરુણરસ ધરાવતી 'મને હાથ આપો' વાર્તા અત્યંત રોચક બની છે. પણ પિયાનો વગાડવા વિના એ રહી શકતો નથી. એટલે કૃત્રિમ હાથ મેળવીને પણ એ પિયાનો વગાડતો થઈ જાય છે એવો આ વાર્તાનો અંત છે. ગમે તેવા દુઃખ સામે પણ નાસીપાસ થવું નહિ એવો બોધ એ પરોક્ષપણે આપી જાય છે. વળી 'લાકડાના પગ' વાર્તામાં અપંગ બનેલો પેન (નાયક) મોટરરેસ હરીફાઈમાં વિજયી બની મેડલ મેળવે છે. તેનો રોમાંચ વાચક બાળમિત્રો પણ જરૂર અનુભવશે. આ સિવાય 'ઘોડાના પગમાં, સોનાની લગડી' વાર્તા બાળકોના કૃતુહલને સંકોરે તેવી બની છે.

નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે કોઈ વડીલ કે દાદા પોતાના બાળકને વાર્તા કહેતા હોય એવી કથનશૈલીમાં આ વાર્તાઓ લખાઈ છે. વળી બધી કૃતિઓમાં જોડાક્ષરનો મુદ્દલે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી. આ પુસ્તકનું નામકરણ પામેલી કૃતિ 'રાણી રાણી પટરાણી' બાળવાર્તા નથી પણ બાળ-રેડિયો-નાટિકા છે.

આ સંગ્રહમાં 'સફેદ ડાઘ', 'વિસુવિયસનું મોં' જેવી સામાન્ય કથાની વાર્તાઓ પણ છે. નયનરમ્ય છપાઈ આ પુસ્તકનું જમાપાસું છે.

અનેકવિધ સેવા-પ્રવૃત્તિઓ કરતી સુરતની લાયન્સ ક્લબને પણ આવું પુસ્તક પ્રકાશિત કરવા બદલ અભિનંદન.

- નગીન મોદી

સ્થિતિપંજ : કૃષ્ણવીર દીક્ષિત *

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૮૫
ડે. ૪૩૪, રૂ. ૧૭૫

કૃષ્ણવીર દીક્ષિતે સાહિત્યની ઊંડી નિસબત અને સમજથી એક પત્રકાર લેખે ૧૯૪૮થી માંડીને સાડા ચાર દાયકા સુધી અવિરતપણે લખ્યું - અવલોકનો,

વાચકવર્ગને જકડી રાખે તેવા બન્યા છે. 'ડિનોસોરમાંથી પક્ષીની ઉત્ક્રાંતિ' અને 'શું જુરાસિક પ્રાણીઓમાંથી પક્ષીઓ ઊતરી આવ્યાં છે?' એ લેખોમાં ચોંકાવનારી માહિતી અપાઈ છે. આ વિષય પર જુદાજુદા બે લેખો કરવાને બદલે એક જ લેખ તૈયાર કરાયો હોત તો તે વધુ સઘન બન્યો હોત ! જો કે બન્ને લેખોમાં પક્ષીઓના પૂર્વજો વિશેનો તર્ક બધાંને ગળે ઊતરે તેમ નથી. 'તમાકુ અને ઝેર' લેખમાં દેશવિદેશમાં થતી તમાકુની ખેતીના આંકડા તથા આપણા દેશમાં વિવિધ રાજ્યોમાં થતા તમાકુના ઉત્પાદનના આંકડા ચોંકાવનારા છે. બીડી-સિગારેટ પીનારા કે તમાકુ ખાનારા માટે લેખ લાલબત્તી

ધરે છે.

લોકભોગ્ય વિજ્ઞાન-સાહિત્યનાં પાંચથી વધુ પુસ્તકો આપનાર બેન્જામિન સુવાર્તિકે વિજ્ઞાન સાહિત્યલેખનની દુનિયામાં ઠીકઠીક નામના મેળવી લીધી છે. જે તે વિષયની છણાવટ કરવાની એમની પાસે આગવી સૂઝ છે. લેખક અગુજરાતી હોવા છતાં સારું ગુજરાતી લખી શકે છે. વિજ્ઞાન વિશે તલસ્પર્શી છણાવટને બદલે મહદંશે માહિતીલક્ષી જ રહેતું હોવા છતાં વિજ્ઞાનના ચાહકો અને વિદ્યાર્થીવર્ગમાં આ પુસ્તક ઉપયોગી તેમજ આનંદદાયક બની શકશે.

--નગીનમોદી

વિનંતિ : 'ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલ સ્મૃતિ નિધિ'

પ્રસન્નનિર્મળ વિદ્યાતપસ્વી ને સ્વાતંત્ર્યોત્તર ગુજરાતી સાહિત્યના લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિવેચક ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલના અવસાનથી ગુજરાતે એક વિદ્વાન અભ્યાસી અને સદ્ચરિત મનુષ્ય ગુમાવ્યો છે. બધાં ભૌતિક સુખો છોડી એમણે જીવનભર વિદ્યાવ્યાસંગ કર્યો. એ વ્યાસંગનો તંતુ સઘનરૂપે જળવાઈ રહે, એમનાથી પૂરાં ન થઈ શક્યાં એવા અનેક વિદ્યાકીય કાર્યો એમની સ્મૃતિમાં થાય એવી ઘણા શુભેચ્છકો અને મિત્રોની લાગણી છે. એટલે અમે 'ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલ સ્મૃતિનિધિ'નું આ યોજન કરવાનું વિચાર્યું છે. આ નિધિને ઉપક્રમે સંશોધન-વિવેચનને લગતી વ્યાખ્યાન-શ્રેણી, સંશોધન-વિવેચનના ગ્રંથો ઇત્યાદિ કરવાનું વિચાર્યું છે.

ગુજરાતના વિદ્યાજગત સાથે સદ્ભાવ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિ આ વિદ્યાયજ્ઞમાં પોતાનો ઉદાર હાથ લંબાવે એવી અમે જાહેર વિનંતિ કરીએ છીએ. આપની રકમ 'ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલ સ્મૃતિનિધિ'ને નામે ડ્રાફ્ટ (વલ્લભવિદ્યાનગર) કે મનીઓર્ડરથી નીચેના કોઈપણ સ્થળે મોકલી આપવા વિનંતિ છે :

૧. જયંત કોઠારી

૨૪, સત્યકામ સોસાયટી, સેટેલાઈટ રોડ, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

૨. જયંત ગાડીત

એ/૧૦, યુનિવર્સિટી કોલોની, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦

૩. રમણ સોની

ઈ/૨ તારાબાગ, પોલિટેકનિક વડોદરા-૩૯૦૦૦૨

૪. અમિન દેસાઈ

૮, મનન, સ્વિશંકર સંકુલ, ભદ્રાર ચાર રસ્તા, સુરત-૩૯૫૦૦૭

૫. કાન્તિ પટેલ

૨૭, હીરા એપાર્ટમેન્ટ, પોલીકેમ પાસે, એસ. વી. રોડ, ગોરેગાવ (પ.) મુંબઈ-૪૦૦૦૬૨

- ડૉ. પ્રમોદકુમાર પટેલ સ્મૃતિનિધિ સમિતિ

કાવતાદેવા માટે આ એક અત્યંત આઘાતજનક દુષ્ટતા છે' (પૃ.૨૦૭). ને પછી એમનાં કાવ્યોનાં અવતરણો દ્વારા જ એનો પરિચય આપીને છેલ્લે સમાપન કરે છે : 'પ્રિયકાન્ત તો હવે પાછા ક્યાંથી વળવાના હતા ? એમને

પાસનાં ગુણગણનાં ઉપુ ઇ. જાનના સાથે હજારોના જઈ, અપાર માનવ્યથી એમના ક્રિયાકલાપો અને વર્તનની ભીતરના ભાવો ઉકેલવા મથ્યા છે. જ્યાં જ્યાં તક મળી ત્યાં ત્યાં લોકગીતો, લોકનૃત્ય સાંભળવા-જોવાનું ચૂક્યા

લસ્ટ ફોર લાઈફ - અરવિંગ સ્ટોન

અનુવાદ

સળગતાં સૂરજમુખી - વિનોદ મેઘાણી

પ્ર. 'પ્રસાર', ૧૮૮૮, આતાભાઈ એવન્યૂ, ભાવનગર ૩૬૪ ૦૦૨, ૧૯૯૪. ૩મી પૃ. ૫૧૦, ૩. ૧૫૦

'સળગતાં સૂરજમુખી' વિન્સેન્ટ વાનગોગના જીવન પર આધારિત નવલકથા છે. આ જીવનચરિત્ર નથી. જીવનચરિત્રનો લેખક યથાર્થનું આલેખન કરવા માટે બંધાયેલો છે. પોતાના નાયકને વધુ ઊંજળો કરી દેખાડવા માટે પોતા તરફથી કશું ઉમેરવા માટે એ સ્વતંત્ર નથી. તેને માથે હકીકતો શોધી એની સત્યતા તપાસીને આલેખવાની બેવડી જવાબદારી છે, પણ જીવનચરિત્રાત્મક નવલકથામાં 'જીવનચરિત્ર' અને 'નવલકથા' બંને શબ્દ મહત્વના છે. જીવનચરિત્રાત્મક નવલકથાનો લેખક પોતાની કૃતિના ઘડતરમાં વ્યક્તિના જીવનને પાયામાં જરૂર રાખે છે પણ એ પોતાના મુખ્ય પાત્રને ઉઠાવ આપવા માટે જરૂરી ગૌણ પાત્રો, પ્રસંગો ઊભા કરી શકે છે, ઘટનાઓની આનુપૂર્વી બદલી શકે છે. કાલ્પનિક સંવાદો વગર તેને ચાલવાનું નથી. અને આ કથા માટે આધાર કે સંદર્ભ ટાંકવા તે બંધાયેલો નથી. જોકે આનો અર્થ એ પણ નથી કે જીવનકથાત્મક નવલકથામાં મનફાવે તે ગબ્બારા ચલાવી શકાય. ટૂંકમાં કહેવું હોય તો આવી કૃતિને આપણે તથ્યો-ઘટનાઓનું કલ્પનાકેન્દ્રી પુનર્ઘટન (ઇમેજિનેટિવ રિકન્સ્ટ્રક્શન ઓવ ધ ફેક્ટસ) કહી શકીએ.

જાસૂસી વાર્તાઓ અને નાટકોના મબલક ફાલથી લેખક તરીકેની કારકિર્દી આરંભનાર અરવિંગ સ્ટોન, પેરિસની રીઝનબર્ગ ગેલરીમાં વાનગોગનાં ચિત્રોનું પ્રદર્શન જુએ છે અને સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. વિન્સેન્ટ વાનગોગે આર્લમાં ચીતરેલાં પચાસેક ઝળહળતાં કેન્વાસે સ્ટોનના ચિત્ર પર એવો તો પ્રચંડ પ્રભાવ પાડ્યો કે વિન્સેન્ટ વિશે જાણવા તેઓ આતુર થઈ ઊઠ્યા. જગતના (કદાચ) સૌથી એકાકી માણસ વિન્સેન્ટે, સ્ટોનના સમગ્ર અસ્તિત્વ પર એવી તો પકડ જમાવી કે જ્યાં સુધી પોતે વિન્સેન્ટ વિશે નહીં લખે ત્યાં સુધી બીજું કશું જ નહીં લખી શકે એવી એમને ખાતરી થઈ ગઈ. જાસૂસી વાર્તાઓ લખનાર સ્ટોને જાસૂસી અદાથી વિન્સેન્ટનું પગે પકડ્યું. એ જ્યાં જ્યાં ગયો હતો ત્યાં ત્યાં જઈને તેઓ લોકોને મળ્યા અને એ માટે વહાણના તૂતક ધોવાની મજૂરી પણ કરી. વિન્સેન્ટે થિયોને લખેલા બધા જ પત્રો વાંચ્યા અને પછી આ એકઠી થયેલી હકીકતમાં પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે કલ્પનાના રંગો પૂરી જગતને એક અદ્ભુત જીવનકથનાત્મક નવલકથા 'લસ્ટ ફોર લાઈફ' ભેટ આપી. અથાક પરિશ્રમથી સ્ટોને પછીથી તો આવી બીજી જીવનકથનાત્મક નવલકથાઓ પણ આપણને આપી : દા.ત. સેઈલર ઓન હોર્સબેક (જેક લંડન), લવ ઇઝ ઇટર્નલ (મેરી ટોડ લિંકન), ધ એગની એન્ડ એક્સ્ટર્સી (માઈકલ એન્જેલો), 'પેશન્સ ઓફ ધ માઈન્ડ (ફોઈડ) વગેરે...

વિન્સેન્ટ વાનગોગની નિષ્ફળતાઓ, વ્યથાઓથી દાઝતો, થિયો અને વિન્સેન્ટના કલ્પનાતીત પ્રેમની હૂંફ અનુભવતો, ગાર્ગે, લોત્રેક, વિન્સેન્ટ વગેરે મહાન ચિત્રકારોના પાગલપણાથી આશ્ચર્ય પામતો ભાવક કથારસના ધસમસતા પ્રવાહમાં ઘસડાતો જાય છે. પણ એના ચિત્રમાં સતત પ્રશ્નો સળવળતા રહે છે : આમાંથી કેટલી હકીકત હશે ? કયા પ્રસંગોમાં કલ્પનાના રંગો પુરાયા હશે ? અરવિંગ સ્ટોન લખે છે : 'આ વાર્તાનો કેટલો અંશ હકીકત હશે એવો પ્રશ્ન વાચકને થાય તે સંભવિત છે. સંવાદોની તો કલ્પના જ થઈ શકી છે; વાર્તાનો પ્રાસંગિક ભાગ, જેમ કે માણસનું દૈન્ય, સંપૂર્ણતઃ કાલ્પનિક સર્જન છે તે તો વાચકને જણાઈ આવ્યું હશે... પૂરી વાર્તાના કેટલાક બિનમહત્વના ભાગ પડતાં મૂક્યા છે. આવી તકનીકી છૂટછાટ લીધી છે તે બાદ કરતાં પુસ્તક હકીકતની તવારીખ છે.'

જે હકીકતની તવારીખ ખોટી કાઢવા લેખક હોલાન્ડ, બેલ્જિયમ અને ફ્રાન્સમાં વિન્સેન્ટની કેડીએ, તેના પગલેપગલું

* આ લેખ મૂળ પુસ્તકના અનુવાદની અનુવાદલેખે સમીક્ષા કરતો નથી પણ મૂળ સામગ્રીનો (એના ગુજરાતી રૂપનો) માર્ગિક પણ આસ્વાદલક્ષી પરિચય કરાવે છે - ઉદીષ્ટ પણ એ જ છે. એથી એને 'વાચનવિશેષ' હેઠળ મૂક્યો છે. - સં.

મુદ્રણ
આપણ-કૃત, ૧૯૯૬
૨૮

દબાવતા ચાલ્યા છે, વિન્સેન્ટનાં મિત્રો, પ્રશંસકોને મળ્યા છે, વિન્સેન્ટ વિશે લખાયેલું, વિન્સેન્ટે લખેલું બધું જ વાંચી ગયા છે... એ તવારીખ કેવી છે ?

લંડનની ખ્યાતનામ ગુપિલ ગેલરીમાં ચિત્રો વેચતા વિન્સેન્ટ વાનગોગના કાકાઓ યુરોપના સૌથી મોટા કળાવિકેતાઓ હતા. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે જ વિન્સેન્ટ, પોતે જેના ઘરમાં રહેતો હતો તે અર્શલાના પ્રેમમાં પડે છે. અને તેના જવાબમાં અર્શલા તેને બેવકૂફ કહીને ધુત્કારી કાઢે છે. જીવનમાં પ્રથમ પ્રેમમાં નિષ્ફળતાને વરતા વિન્સેન્ટની પ્રેમ માટેની શોધ અને પ્રેમ પાછળની દોટ પછીથી પણ હંમેશાં નિષ્ફળ જ રહી. એના નાના ભાઈ થિયો સિવાય વિન્સેન્ટને કોઈ પાસેથી પૂર્ણ પ્રેમ પ્રાપ્ત થયો જ નથી. સ્ત્રી પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ હંમેશાં એકપક્ષી જ બની રહ્યો, ઝંખના બનીને જ રહી ગયો. પછી તે કેઈ વોસ હોય કે ક્રિસ્ટીન હોય કે અર્શલા હોય. એકમાત્ર સ્ત્રી-માર્ગોટ-તેને ખરા દિલથી ચાહી બેઠી પણ પોતાથી દસ-પંદર વર્ષ મોટી માર્ગોટને વિન્સેન્ટ ન ચાહી શક્યો અને એ આપઘાત કરી બેઠી.

અર્શલાના તિરસ્કારે વિન્સેન્ટને સાવ બદલી નાખ્યો. આમેય તે ઓછું બોલતો, હવે તે તોછડો બન્યો. આજ સુધી તે ફેંકી દેવા જેવાં ચિત્રો પણ આસાનીથી ધનિકોને પધરાવી શકતો. પણ હવે તે આવી અપ્રમાણિકતા નથી આચરી શકતો એટલે ગ્રાહકોને ઉદ્વેગ જવાબો આપતો થયો. ગેલરીના માલિકને પણ તે અકળાવી દેતા પ્રશ્નો પૂછતો થયો : 'હીન કક્ષાનાં ચિત્રો મૂર્ખ ગ્રાહકોને વેચવામાં માણસે પોતાની એકની એક જિંદગી વેડફી નાખવી કેટલી હદે યોગ્ય ? મૌલિક કળા તરફ આંખો માંડવાની પણ લાયકાત ન હોય એવા લોકોને જ ચિત્રો ખરીદવાં પરવડે એવું કેમ છે ?' (પૃ. ૧૯). અર્શલા સાથે કાલ્પનિક જગતમાં જીવતા થયેલા વિન્સેન્ટને અર્શલાનું લગ્ન ધરતી પર લાવે છે. અને એ ઈંગ્લેન્ડ છોડી, પાદરી બનવાની તાલીમ લેવા એના માસા રેવરન્ડ સ્ટ્રિકરને ત્યાં ચાલ્યો જાય છે. પ્રેમની ઝંખનાથી ધીખતા એના હૈયાને માસીના ઘરનું પ્રેમાળ વાતાવરણ વધુ અજંપ બનાવે છે. પ્રથમ નજરે જ ગમી ગયેલી માસીની દીકરી કેઈને તેના પતિ પર ઓળઘોળ થતી જોઈને વિન્સેન્ટનું હૈયું કલ્યાંત કરી ઊઠે છે.

આમ્સ્ટરડામમાં એક વર્ષની કાળી મજૂરી કર્યા પછી વિન્સેન્ટને સમજાઈ ગયું કે એને વિદ્યા ચડવાની નથી. આમ તો આ હકીકત પરાજયની કબૂલાત જેવી હતી. વિન્સેન્ટ મૂંઝાઈ રહ્યો હતો. એને સમજાતું ન હતું કે ગરીબોની સેવા કરવા માટે આ બીજગણિત, લેટિન શીખવાની જરૂર શી હતી ? માસીની દીકરી કેઈ પણ એને પાદરી બનતો વારી રહી હતી. અનિવાર્ય નિર્ણયની કરાડ પર આવીને ઊભેલા વિન્સેન્ટને એના શિક્ષક મેન્ડેસ ડાકોસ્ટા ભાવિ ભાળતા હોય એમ રસ્તો સુઝાડે છે. : 'વિન્સેન્ટ, તું કોઈ પણ માધ્યમ અપનાવીશ, એક દિવસ તારું પૂર્ણ પ્રગટીકરણ થવાનું તે નિશ્ચિત.... માનવીને મદદ બનાવતું હીર મને તારામાં દેખાય છે... ભાવિ જીવનમાં ઘણીવાર તને લાગશે કે તું ડૂકી રહ્યો છો પણ આખરે તું પ્રગટ થયે જ જંપીશ, અને એ પ્રગટીકરણ તે જ તારા જીવનની સાર્થકતા...' (પૃ. ૩૮).

હવે વિન્સેન્ટનું મનોમંથન શરૂ થાય છે : પુસ્તકિયા ભણતરમાં હું પાવરધો નથી એનો અર્થ એવો તો નથી કે દુનિયા માટે હું નકામો છું ? પોતાની પાછળ પુષ્કળ પૈસા વેડફાયા છે એ વાતથી વિન્સેન્ટ અજાણ નહોતો. બધું છોડીને જતો રહેશે તો એ નિષ્ફળ ગણાવાનો, વાનગોગ કુળનું કલંક ગણાવાનો એ વાત પણ તે જાણતો હતો. પણ તોય બધું છોડી તે ઈવેન્જલિસ્ટ બનવા નીકળી પડે છે. પણ એનું કમનસીબ તેનો પીછો છોડવા તૈયાર ન હતું. પરિસ્થિતિ એને વધુ ને વધુ એકલો પાડી રહી છે, વધુ ને વધુ જરૂર બનાવી રહી છે. નિષ્ફળતા હાથ ધોઈને એની પાછળ પડી છે. વારંવાર કામ, સ્થળ બદલવા માટે એની પરિસ્થિતિ એને ફરજ પાડે છે. બેલ્જિયમમાં નિષ્ફળ નીવડેલા વિન્સેન્ટને ફરી એક તારણહાર, રેવરન્ડ પિટરસન, રસ્તો બતાવે છે, કામ આપે છે. એ વિન્સેન્ટને કોલસાની ખાણોના વિસ્તાર બોરિનાઝમાં જવાની સલાહ આપે છે. અને વિન્સેન્ટ કાળજાળ પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતા બોરિનાઝમાં અનધિકારી ઉપદેશક બનીને પહોંચે છે. ભવિષ્યનો મહાન ચિત્રકાર વાનગોગ આ આગ ઓકતી ભૂમિમાંથી જ ઊગી નીકળવાનો હતો. બોરિનાઝમાં પણ વિન્સેન્ટને કપાળે તો કારમી નિષ્ફળતા જ લખાયેલી હતી. પણ આ નિષ્ફળતા પછી એની જિંદગીએ ચિત્રકાર બનવા તરફનો મહત્ત્વનો વળાંક લીધો હતો. જો કે એની જિંદગીનો ઘાટ ઘડતાં ઘડતાં નસીબ એને સતત ટપલાં તો માર્યે જ રાખવાનું હતું. આ કાળા કચરાના ઢગ વચ્ચે, ધોળી તગતગતી આંખોવાળાં, માત્ર સવિવારે સૂરજ જોવા પામતાં, કાળાં રજોટાયેલાં હાડપિંજરોની જિંદગી કેવી હતી ? અનેકવાર મોતને હાથતાળી દેનાર દકકૂક કહે છે તે પ્રમાણે 'અહીં બોરિનાઝમાં અમે ગુલામ નથી, ઢોર છીએ. સવારે ત્રણ

અધિલ-જૂન, ૧૯૯૬
પ્રત્યક્ષ
૩૦

વાગે ખાણમાં ઊતરીએ. બપોરે રોટી ચાવવા પંદર મિનિટ વિસામો મળે એ પછી સાંજના ચાર સુધી કામ કરીએ. નીચે કાળું ધબ છે અને ધગધગતી ગરમી છે. એટલે નગ્નાવસ્થામાં કામ કરવાનું.... છોકરાછોકરીઓ આઠનવ વર્ષનાં થાય ત્યાં ખાણમાં ઊતરવા લાગે. વીસ પૂરાં થાય ત્યાં એમને જ્વર લાગુ પડ્યો હોય અને ફેફસાંનું દર્દ વળગ્યું હોય. કોલસાની કાળી રજ નીચે દટાઈને કે પાંજરાં પછડાવાથી ન મરીએ તો પણ ચાળીસ વટાવીશું ત્યાં તો ક્ષયથી કોરાઈ જઈને મરવાના...' (પૃ. ૪૯).

બોરિનાઝમાં ખાણિયાઓની કારમી અવદશા જોઈને ઉપદેશક બનીને આવેલ વિન્સેન્ટ નવું મનોમંથન અનુભવે છે. માત્ર સૂકી રોટી અને ખાટા ચીઝ માટે જિંદગી આખી કાળા પાતાળમાં દટાઈ મરતા આ લોકોના સંઘર્ષમાં ભગવાન ક્યાં હતા ? આ લોકોને પ્રભુનાં વચનો કે પ્રાર્થનાથી કયો ફાયદો થવાનો હતો ? ગેસનું પ્રમાણ વધી જવાથી પણ ખાણિયાઓ દટાઈ મરે છે. બળીને ભડચું થઈ ગયેલાને વીંટવા કોઈ પાસે કપડાં નથી. વિન્સેન્ટ પોતાનાં કપડાંના લીરેલીરા કરી બાળકોને વીંટાળે છે...માલિકો સાથેની વાતચીતથી પણ કંઈ વળતું નથી ને ભાંગેલ હૈયે પાછા ફરતાં વિન્સેન્ટને પોતે વધુ એકવાર નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો એવું લાગે છે. હવે આ લોકોને તે ઉપદેશ આપી શકે એમ નો'તો. કારણ કે હવે એની દૃષ્ટિએ 'ભગવાન વિશેની વાતો બાલિશ છટકબારીઓ હતી, ઠંડી મેઘલી અનંત રાત્રિના અંધકારમાં અટવાતા એકલાઅટૂલા ભયભીત માનવીનાં ફાંફાં સમાં જૂઠાણાભર્યા બબડાટ હતાં. ભગવાન નહોતો. સાદી અને સીધી વાત, ભગવાન નહોતો, હતી ફક્ત અરાજકતા, સંતાપતી અને રિબાવતી, કૂર અને દારૂણ, અંધળી અને અંતહીન અરાજકતા' (પૃ. ૮૦). ફરી એકવાર નિષ્ફળ ગયેલા વિન્સેન્ટે સરવૈયું કાઢ્યું : 'નોકરી નહોતી, બચત નહોતી, શક્તિ-સામર્થ્ય નહોતાં કે નહોતી યોજનાઓ; ઉત્સાહ, ઈચ્છાઓ, મહત્વાકાંક્ષાઓ કે આદર્શો નહોતા. જીવનને આધાર આપે એવો કોઈ સ્તંભ રહ્યો નહોતો. છવ્વીસ વર્ષની ઉંમરે પાંચ પાંચ વાર નિષ્ફળ ગયા પછી હવે એકડેએકથી શરૂ કરવાની હિંમત પણ નહોતી.' (પૃ. ૮૦).

આત્મા અને પરમાત્મા બંનેને ખોઈ બેઠેલા વિન્સેન્ટના મગજમાં 'હું નિષ્ફળ છું, હું નિષ્ફળ છું'ની કિકિયારીઓ ગાજી રહી હતી. 'દુનિયામાં મારું સાચું સ્થાન ક્યાં છે ? હંમેશાં હારીને હેરાન થવાનું જ નસીબમાં લખાયું હશે ? જીવન ખરેખર સમેટાઈ ગયું હતું ? (પૃ. ૮૩). પ્રશ્નો ઊઠતા જ રહ્યા. મનોમન વલોવાતા, અકળાતા વિન્સેન્ટને જવાબ ભલે નો'તા મળતા પણ એને સતત એવું લાગતું હતું કે એનામાં કંઈક સત્ત્વ જરૂર હતું. એની પાસે જગતને અર્પણ કરવા માટે કંઈક હતું. એ કંઈક શું હતું ? એની તો એને પોતાને પણ ખબર નો'તી. અતલ નિરાશામાં ડૂબેલો વિન્સેન્ટ પિતા તરફથી આવેલા કાગળની કોરી બાજુ પર કોઈ હેતુ વગર જ એક ખાણિયાને આલેખે છે. અને જાણે કે એને જિંદગીનો સાચો રસ્તો સાંપડી ગયો હોય એમ તે ઝનૂનપૂર્વક આલેખનો કરવા માંડી પડે છે. થોડાંક આલેખનો ભેળાં થયા પછી એનામાં નવી ભૂખ જાગે છે. કોઈ જાણકારને પોતાનાં આલેખનો બતાવવાની ભૂખ...અને રોટીની ભૂખ કરતાં પણ આ ભૂખ વધુ તીવ્ર હતી. ત્રણ દા'ડા ભૂખ્યા પેટે, ચાલતોચાલતો તે રેવરન્ડ પિટરસનને ઘરે પહોંચે છે. પિટરસન આ શિખાઉ કળાકારને નિરાશ કરવા નથી માગતા એટલે ધ્યાનથી એનાં અણઘડ આલેખનો જુએ છે. પછી પૂછે છે : 'તેં ડ્રોઈંગનો અભ્યાસ કર્યો છે ?' જવાબ મળે છે : 'ખેં એવો કોઈ અભ્યાસ કર્યો નથી. મને તો એમ કે ચીતરવા માંડીએ એટલે ચિતરાવા માંડે.' પિટરસન એના આલેખને પ્રમાણસરનું બનાવી આપે છે. પણ વિન્સેન્ટની સાથેસાથે પિટરસનને પણ એ જ ક્ષણે સમજાય છે કે માપદંડ આપવા જતાં વ્યક્તિત્વ હણાઈ જતું હતું. તેઓ કબૂલે છે : 'આખું આલેખન વાહિયાત છે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી ખોટું છે....અને છતાં એમાંથી પ્રસરતાં સ્પંદનો મને સ્પર્શી જાય છે.' પિટરસન એ આલેખન વિન્સેન્ટ પાસે માગી બેસે છે. આ હુંજાળો સ્વીકાર વિન્સેન્ટને નવી તાજગી બક્ષે છે. ભૂખ-તરસ, સમયનું ભાન ભૂલી હવે તે નકલો ઘૂંટવામાં અને આલેખનો કરવામાં મગ્ન થઈ જાય છે અને ભૂખમરાનો ભોગ બની પટકાઈ પડે છે...ત્યારે થિયો એને બેઠી કરવા માટે આવી પહોંચે છે. લાશ જેવા થઈ ગયેલા વિન્સેન્ટને થિયો માનસિક અને શારીરિક બંને રીતે બેઠી કરે છે. માત્ર વાર્તાઓમાં જ શક્ય લાગે તેવા બે ભાઈઓ વચ્ચેના પ્રેમ માટે એકવાર લોત્રેકે હળવાશથી કહ્યું હતું : 'થિયો વિન્સેન્ટનો ભાઈ ન હોત તો વિન્સેન્ટ માટે એ આદર્શ સહચરી બની શકત.' (પૃ. ૩૩૩). આ ઉપહાસને બાજુ પર રાખીને જોઈએ તો સહચરી પણ સહન ન કરી લે એટલો ત્રાસ થિયોએ સહન કર્યો હતો. ત્રાસ સહન કરી લઈને થિયો, વિન્સેન્ટને આર્થિક ટેકો, હિંમત અને અપાર પ્રેમ આપતો રહ્યો હતો. વિન્સેન્ટ તેનું અભિન્ન અંગ હોય એવું જ થિયોને લાગતું.

વાહિયાત લાગવા માંડે છે. થિયોના મગજમાં કળાની સામ્યવાદી દુકાન ખોલવાનું ભૂસું પરાણે ભરનાર, એને ગુપિલમાંથી રાજનામું આપવા તૈયાર કરનાર વિન્સેન્ટ એને કહે છે : 'હું આ બધાથી દૂર ચાલ્યો જવા ઇચ્છું છું. હું કબૂલું છું કે હું મૂર્ખ છું...પણ થિયો, મોવના કહેવા પ્રમાણે 'માણસ કાં તો ચીતરી શકે અને કાં તો એ વિશે વાર્તા કરી શકે, એકીસાથે બેય કામ ન કરી શકે'... પોતાની અંદર મચેલું તોફાન થિયો પાસે ઠાલવી દઈને, એને ખભે હાથ વીંટાળી વિન્સેન્ટ એને પૂછી લે છે હજાવેકથી : 'થિયો, કહે કે તું મને તિરસ્કારતો નથી. તને આટઆટલી તકલીફોમાં ઢસડી લાવ્યો છું...હવે બધું રઝળાવીને જતો રહું છું...' (પૃ. ૩૪૮). ઉદાસ સ્મિત વેરીને થિયો એને આસાપેશ આપે છે.

બળબળતો સૂર્ય હોય એવા પ્રદેશમાં જવા ઇચ્છતા વિન્સેન્ટને લોત્રેક આર્લ જવાનું સૂચવે છે. 'આર્લનો સૂર્ય તને પાગલ કરી મૂકશે એટલો પ્રખર છે' - અજાણતાં બોલાયેલું લોત્રેકનું આ વિધાન વિન્સેન્ટ માટે કંમનસીબે સાચું પડવાનું હતું. આર્લના ધગધગતા, બાળી નાખતા સૂર્ય વિન્સેન્ટને વિચાર કર્યા વગર, અભાનપણે ચીતરતો કર્યો. પોતાના ચિત્રકામ વિશે વિચાર-વિવેચન કરવાનું છોડી દઈ એ ચીતરતો રહ્યો. અડધો ભૂખ્યો રહીને રોજનાં બે ચિત્રો કર્યે જતો વિન્સેન્ટ કયા આશયથી ચીતરતો હતો ? વેચાણ માટે ? ના, એ જાણતો હતો કે એનાં ચિત્રો કોઈ ખરીદવા નહોતું માગતું. સફળ ચિત્રકાર બનવાની આકાંક્ષા પણ હવે ઓસરી ગઈ હતી. પણ એ ચીતર્યા વિના રહી શકતો નહોતો એટલે ચીતરતો હતો. ચીતરવાથી એની મનોવ્યથા લગામમાં રહેતી હતી. એ સમજી ચૂક્યો હતો કે પત્ની, ઘર કે બાળકો વિના ચાલશે, સલામતી, સોઈ-સગવડો અને અત્ર વિના પણ રોડવી લેવાશે પણ સ્વત્વ કરતાં પણ મહાન એવી ચેતના - સર્જન કરવાની શક્તિ - અને કાબેલિયત વિના એને નહોતું ચાલવાનું' (૩૬૧)

આર્લમાં વિન્સેન્ટને રંગોનો કેફ ચડ્યો હતો. આર્લના ધગધગતા સૂર્યગોળાએ એને પરંપરાગત રંગયોજનાને સામા છેડે પહોંચાડ્યો હતો પણ સાથેસાથે એ બાળી નાખતા સૂર્યપ્રકાશે એનો ગાંડપણની સરહદમાં પ્રવેશ પણ કરાવ્યો હતો. ભૂખ, ઉત્તેજક દ્રવ્યોનું સેવન, તાલ તોડી નાખતો તાપ, તનમનને ઝંઝોડી નાખતો ઓતરાદો વાયરો...ને એમાં ભળ્યો પોલ ગાર્ગો...જે એને ઉશ્કેરાટની સીમાપાર લઈ જાય છે. અને વાઈના વિશિષ્ટ પ્રકારના હુમલાનો ભોગ બની બેસતો વિન્સેન્ટ પોતાના હાથે પોતાનો કાન કાપી નાખે છે. 'તારો કાન બહુ સુંદર છે, મને આપીશ ?' એવું વારંવાર કહેતી વેશ્યા રાશેલને લોહીનીંગળતી હાલતમાં તે કાન આપવા જાય પણ છે. લોહીનીંગળતી હાલતમાં પહેલાં જેલ અને પછી પાગલખાને ધકેલાતા વિન્સેન્ટને ડૉ. રે સાજો તો કરી દે છે પણ એની અતિસંવેદનશીલતા પરત્વે સાવચેત કરતાં કહે છે, : 'તું સાવચેત નહીં રહે તો તારી અતિસંવેદનશીલતા તને તારા વિનાશને માર્ગે દોરી જશે...' (પૃ. ૪૧૨). વિન્સેન્ટ નોર્મલ રીતે જીવીને ચીતરી શકે એમ હતો જ નહીં. આર્લનાં કેનવાસોમાં જે પીળા રંગનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્ત્યું હતું તેને ફરીથી મૂર્ત કરવા, એવા જવલંત કેનવાસ સર્જવા એણે ઉત્તેજિત બનવું જ રહ્યું...પછી એ પથ ભલે ને આત્મવિસર્જનનો હોય. એની જાત એને સતત ઉશ્કેરી રહી હતી... 'મારે જે ચીતરવું છે તે હું ચીતરી ન શકું તો મારે જીવતા રહેવું તે કેટલી મોટી મૂર્ખાઈ છે ? (પૃ. ૪૧૩). એણે દાક્તરની બધી જ સલાહ ફગાવી દીધી અને પોતાની જાતને ઉત્તેજનાની ટોચે પહોંચાડી લગાતાર સાડત્રીસ જવલંત કેનવાસ સરજ્યાં.

વિન્સેન્ટના પૂર્ણ પ્રાગટ્ય માટે સ્ત્રીનો સાચો પ્રેમ અનિવાર્ય હતો. અને વિન્સેન્ટના કપાળે સ્ત્રીનો પ્રેમ લખાયો જ નો'તો. એટલે પોતાની પરિપૂર્ણતાની ક્ષણ તરફ જતા વિન્સેન્ટને સર્જક માયાના પાત્ર દ્વારા પૂર્ણ બતાવે છે. આખા પ્રસંગને લેખકે એવી રીતે નવલકથામાં ગૂંથ્યો છે કે 'માયા' ખરેખર જ 'માયા' છે એવું જાણતો ભાવક-વિન્સેન્ટની જેમ જ - ઘડીભર એને વાસ્તવિક માની લેવા તૈયાર થઈ જાય છે. વિન્સેન્ટનાં ચિત્રોનું ભાવિ કેવું ભવ્ય હશે એ વાત માયાનાં પાત્ર પાસે કહેવડાવતા સર્જક આ કપોળકલ્પિત પાત્રને વાસ્તવિકતાની ભોંય પર લાવી મૂકે છે. આજ સુધીની વ્યથાઓ, વેદનાઓ વિન્સેન્ટ માયા પાસે ઠાલવી બેસે છે : 'હું મૂર્ખ હતો ! આ સેંકડો ચિત્રો શા કામનાં છે ! કોને જોઈએ છે આ ચિત્રો ?' જેના જવાબમાં ભાવિના ગર્ભમાં છુપાયેલી હકીકત વાંચતી હોય એમ માયા જવાબ આપે છે : 'તેં જે કહેવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે તું નહીં હો ત્યારે વિશ્વ આખું સમજશે. જે કેનવાસના આજે સો ફાન્ક નથી ઊપજતા તે કરોડોની કિંમતે વેચાશે. આમ્સ્ટરડામ, હેગ, પેરિસ અને પ્રેસબ, મ્યુનિક અને બર્લિન, મોસ્કો અને ન્યૂયોર્કનાં મ્યુઝિયમોમાં તારાં ચિત્રો લટકતાં હશે...તારી કળા વિશે પુસ્તકો લખાશે. વિન્સેન્ટ, અને તારા જીવન પર આધારિત નવલકથાઓ અને નાટકો રચાશે' (પૃ.૩૮૬).

આર્લના તપતા ગોળાએ વિન્સેન્ટને ફરી પાગલખાને પહોંચાડ્યો. ફરી સ્વસ્થ થયો, ફરી ચીતરતો થયો. પણ દાકતરના કહેવા પ્રમાણે તેને દર ત્રણ મહિને આવા હુમલા આવવાના હતા. જેમાંથી પાઈની પણ પેદાશ નોતી એ ચિત્રકામ માટે જિંદગી હોમી દેવી એને મૂર્ખાઈ લાગતી હતી. પણ સાથેસાથે પોતે નહીં ચીતરે તો નહીં જીવી શકે એ વાતની પણ એને ખાતરી હતી. વાઈના વારંવાર આવતા હુમલા પછી થિયો વિન્સેન્ટને ઓવેરમાં ડો. આશેના હાથમાં સોંપે છે જે ચિત્રકારોના ગાંડપણના જાણકાર હતા. પણ ઓવેરમાં આવ્યા પછી પીંછી ઉપાડતા વિન્સેન્ટને લાગતું હતું કે એને જે કંઈ ચીતરવું હતું તે બધું જ એ ચીતરી ચૂક્યો હતો. એના વ્યક્તિત્વનો શ્રેષ્ઠ સર્જકઅંશ મરી ચૂક્યો હતો એ વાતની એને પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી. વળી વાઈના હુમલા પછી નરાતાળ ગાંડા થઈ શકાય એ ખબર પડ્યા પછી વારંવાર એને લાગતું હતું કે રૂહાપણ બાકી છે ત્યારે જ નિર્ણય લઈ લેવો જોઈએ. અને નિર્ણય લેવાય છે. પડખામાં ગોળી મારી તે મરવાનો પ્રયાસ કરે છે. થિયો આવી પહોંચે ત્યાં સુધી વિન્સેન્ટ ઘાસ ટકાવી રાખે છે. થિયોના આવ્યા પછી એની સાથે બાળપણના પ્રસંગોને સંભારતા સંભારતા સાડત્રીસ વર્ષની ઉંમરે વિન્સેન્ટ જીવનલીલા સંકેલી લે છે.

સ્ટીને વિન્સેન્ટના ચિત્રકાર મિત્રોને તો અમર બનાવ્યા જ છે તે ઉપરાંત પેર તોંગી, ટપાલી રૂલે, ડોક્ટર પેટો, ડોક્ટર ગાટો જેવાં પાત્રો પણ ભાવકના ચિત્તમાં કાયમી છાપ છોડી શકે એવાં આલેખ્યાં છે.

વિનોદ મેઘાણીએ 'લસ્ટ ફોર લાઈફ'નો 'સળગતાં સૂર્યમુખી' નામે ૧૯૭૧માં અનુવાદ કર્યો હતો. પણ એ અનુવાદ અતિ નબળો લાગતાં જાહેરમાં એ બદલ પોતાની શરમ વ્યક્ત કરી અનુવાદક એને રદબાંતલ જાહેર કરે છે અને નવેસરથી કરેલા આ અનુવાદને પ્રથમ આવૃત્તિ ગણાવે છે. (મનફાવે તેમ કાપકૂપ કરી અનુવાદનાં પુસ્તકો આપણા માથા પર મારનારા અનુવાદકો આમાંથી કોઈ ધડો લેશે ખરા ?) આ અનુવાદ હજુ વધુ પ્રવાહી બનાવી શકાયો હોત. પણ અનુવાદ માટે કહેવાયું છે કે એ કાં તો વફાદાર હોય અને કાં તો રૂપાળો હોય. વિનોદ મેઘાણીએ વફાદાર અનુવાદક બનવાનું પસંદ કર્યું છે. અનુવાદકે ભારે ચીવટથી અને મહેનતથી ટિપ્પણમાં ચિત્રકળાને લગતા શબ્દોના અર્થો આપ્યા છે, મોટા ભાગનાં પાત્રોની ઓળખ આપી છે. અને સ્ટીને વાપરેલા ડચ અને ફ્રેન્ચ શબ્દો, અવતરણોને પ્રમાણભૂત વ્યક્તિની મદદથી ગુજરાતીમાં અનુવાદિત કરીને મૂક્યા છે. વિન્સેન્ટનાં અનેક આલેખનો, ચિત્રોને કારણે ભાવક માટે આ પુસ્તકનું મહત્ત્વ અનેકગણું વધી જાય છે.

□

પુસ્તક સ્વીકાર - મિતાક્ષરી

□ અમર.આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ, મુંબઈ

- ✓ આદિવચન - રમણલાલ જોશી. ૧૯૯૫. કા. ૧૬૦ રૂ. ૬૫ વિચારકેન્દ્રી લઘુ-નિબંધોનો સંગ્રહ
ઝબકાર : કિરણ : ૬ - રજનીકુમાર પંડ્યા. ૧૯૯૬ કા. ૧૫૮ રૂ. ૬૫, રેખાચિત્રો.
- ✓ ધર - ધીરેન્દ્ર મહેતા. ૧૯૯૫ કા. ૧૩૨ રૂ. ૪૫. નવલકથા.
નીલિમા મૃત્યુ પામી છે - વર્ષા અડાલજા. (પુનર્મુદ્રણ) ૧૯૯૬ કા. ૨૭૧. રૂ. ૮૮ નવલકથા.
મનનાં મેઘધનુષ - ગુણવંત શાહ. (છઠ્ઠું પુનર્મુદ્રણ) ૧૯૯૬. કા. ૨૧૨. રૂ. ૭૦ નિબંધો.
- ✓ માણસ હોવાની યંત્રણા - જોસેફ મેકવાન. ૧૯૯૫. કા. ૧૯૩ રૂ. ૭૫ રેખાચિત્રો
આજન્મ અપરાધી - જોસેફ મેકવાન. ૧૯૯૫. કા. ૧૭૫ રૂ. ૭૨. નવલકથા.
રાધે તારા ડુંગરિયા પર - ભોળાભાઈ પટેલ (પુનર્મુદ્રણ) ૧૯૯૫. કા. ૨૩૨ રૂ. ૭૫ ભ્રમણવૃત્ત.
સડસડાટ-જિતેન્દ્રદેસાઈ, ૧૯૯૬. કા. ૧૫૮, રૂ. ૬૦. હાસ્ય-કટાક્ષ લેખો
ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી - દર્શક, (સંયુક્ત બીજી આવૃત્તિ) ૧૯૯૬. રૂ. ૬૨૨, રૂ. ૩૦૦. નવલકથાના ત્રણે ભાગની સંયુક્ત આવૃત્તિ
શોધું સ્વરાજ સપનાનું - ભગવાન રૈયાણી, ૧૯૯૬. કા. ૨૩૪, રૂ. ૮૫. લેખસંગ્રહ
ન યે ચાંદ હોગા - જોસેફ મેકવાન, ૧૯૯૬. કા. ૧૬, રૂ. ૬૬. રેખાચિત્રોનો સંગ્રહ
મૃત્યુદંડ - વર્ષા અડાલજા, ૧૯૯૬. કા. ૩૨૦, રૂ. ૧૨૦. નવલકથા

□ ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ-૧

- ✓ લાર્કિંગ સન્ડે - મધુસૂદન પારેખ, ૧૯૯૫. કા. ૧૬૦ રૂ. ૬૫. હાસ્યલેખો
રાજગઢી - રામચંદ્ર પટેલ, ૧૯૯૬. કા. ૨૨૮, રૂ. ૮૦. નવલકથા

□ પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા-૨

- ✓ વડોદરાનાં મંદિરો - મંજુલા એમ. ઓઝા ૧૯૯૫. કા. ૧૭૦, રૂ. ૬૮. વડોદરાના ઐતિહાસિક સંદર્ભો સાથે

મંદિરો અંગે ચર્ચા કરતું પુસ્તક

- શ્રીમંત મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા - ઉષા બ્રહ્મચારી, મીના પાઠક, અલકા પટેલ, વિજયા લેલે, ૧૯૯૬. કા. ૧૨૫, રૂ. ૫૧. સયાજીરાવના જીવન વિશેના તથા વહીવટકાર, કેળવણીકાર, સમાજસુધારક અને કલાપ્રેમી સયાજીરાવ વિશેના દરેક લેખિકાના લેખોનો સંગ્રહ
- ✓ ગ્રામનિર્માણ - અરવિંદ હ. પંડ્યા, ૧૯૯૪. ૩૭૫ કાઉન પૃ. ૧૦૪, રૂ. ૪૩ ગ્રામજીવન ઉત્કર્ષ અંગેની ચર્ચા ને માહિતી સમાવતું પુસ્તક
પ્રાણવહ-સ્રોતોના રોગો : શાસક-દમ - વૈદ્ય મણિભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ, ૧૯૯૫. ૩૭૫ કાઉન પૃ. રૂ. ૧૭૬. આ રોગ વિશેનો 'આયુર્વેદ અને આધુનિક વિજ્ઞાન-અનુસારનો તુલનાત્મક અભ્યાસ.'
- રજાદે પ્રકાશન, જૈન દેરાસર સામે, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ-૧
- ✓ ઈનાયત - ચિનુ મોદી 'ઈર્શાદ' ૧૯૯૬. કા. ૮૬ રૂ. ૪૦. ગઝલસંગ્રહ
- ✓ તરુરાગ અને નદીસૂક્ત - જયંત પાઠક, ૧૯૯૫. કા. ૧૦૮, રૂ. ૩૮ આત્મલક્ષી નિબંધો
ભૂમ કાગળમાં કોરા - લાભશંકર ઠાકર (બીજી આ.) ૧૯૯૬. રૂ. ૭૦, રૂ. ૨૫ કાવ્યસંગ્રહ
મારા નામને દરવાજે - લાભશંકર ઠાકર (બીજી આ.) ૧૯૯૬. રૂ. ૧૧૨, રૂ. ૪૦.

□ એન. એમ. ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ

- નારી - અનુ. નિરુપમા શેઠ ૧૯૯૫. રૂ. ૨૩૩. રૂ. ૮૫. મુખ્યત્વે હિન્દી ભાષાની તેમજ થોડીક બંગાળી વગેરે ભારતીય ભાષાઓની વાર્તાઓના ભાવાનુવાદો બુદ્ધિથી ધર્મને સમજવાનો પ્રયાસ - અમૂલ શાહ. (બી.આ.) ૧૯૯૫. રૂ. ૮૮ રૂ. ૪૫. ધર્મવિચાર અંગેના લેખો.
વાટ અને વાર્તા યુરોપની - દિલહર ભચેચ. ૧૯૯૫. રૂ. ૧૦૨ રૂ. ૬૫. યુરોપના પ્રવાસ વિષે માહિતી આપતું પુસ્તક.
મોહે લાગી લગન - ઈન્દિરા પી. શાહ, ૧૯૯૫. રૂ. ૮૩. રૂ. ૫૫, કાવ્યસંગ્રહ.
ધર્મ એક, નામ અનેક - અનુ. સર્વેશ પ્ર. વોરા.

પ્ર.આ.૧૯૯૫. કા. ૨૫. રૂ. ૧૫. નાની પાલખીવાલાના અંગ્રેજી પુસ્તક "Essential Unity of All Religions"નો ભાવાનુવાદ.

આપણાં વાજ્ઞિકો : ચાલોને ઓળખીએ - સ્નેહલ ન. મજુમદાર. ૧૯૯૫. કા. ૬૬ રૂ. ૩૫. સંગીતનાં વાજ્ઞિકોની (ચિત્રો સાથે) માહિતી આપતું પુસ્તક - દૂમરી અને એની સાહેલીઓ - બટુક દીવાનજી. સ્નેહલ મજુમદાર ૧૯૯૫. ડેમી. ૧૬૧ રૂ. ૯૫. દૂમરી, દાદરા, હોરી, કજરી વગેરે ભારતીય સંગીતની વિવિધ શૈલીઓ વિશે માહિતી આપતું પુસ્તક.

આવ સજનવા - દિલીપ રાવલ. ૧૯૯૬. ડેમી. ૧૧૩ રૂ. ૬૫. કાવ્યસંગ્રહ.

પર્વચક્ર આપણા ઉત્સવો - ભાનુબહેન કે. વ્યાસ. ૧૯૯૬. ડેમી. ૧૩૫. રૂ. ૯૫. આપણા તહેવારો, ઉત્સવો વિષે માહિતી આપતું પુસ્તક.

□ આયુ પ્રકાશન, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૬

માનવમૂત્ર એક મહાન ઔષધ - શોભન. ૧૯૯૫. કા. ૭૪ રૂ. ૨૦. સ્વમૂત્રના રસાયન પ્રયોગો દર્શાવતું પુસ્તક

વાળના રોગો - શોભન.(બી.આ.) ૧૯૯૫. કા. ૧૦૩ રૂ. ૩૦. વાળના વિવિધ રોગો અને તેના ઉપાયો વિશેનું પુસ્તક.

આરોગ્ય પ્રશ્નોત્તરી - શોભન (બી.આ.) ૧૯૯૫. કા. ૧૭૯. રૂ. ૨૫. ચિકિત્સાને લગતા ઉપયોગી, સરળ અને સર્વભોગ્ય એક સો એકાવન પ્રશ્નોના ઉત્તરો.

પુનઃ આયુર્વેદ પ્રતિ - સં. શોભન (બી.આ.) ૧૯૯૫. કા.૫૬, રૂ. ૫. જાણીતી વ્યક્તિઓનાં આયુર્વેદ-સમર્થક મંતવ્યોનો સંગ્રહ.

અમૂલ્ય ઔષધો - શોભન ૧૯૯૫. કા. ૮૫. રૂ. ૨૫. આયુર્વેદ વિશે માહિતી આપતું પુસ્તક.

દિવ્ય ઔષધિ - શોભન ૧૯૯૫. કા. ૮૫. રૂ. ૧૫. ઘરગથ્થુ ઉપચારોની માહિતી આપતું પુસ્તક.

આયુર્વેદની અમર જ્યોત - શોભન, ૧૯૯૫. કા. ૧૧૯. રૂ. ૨૫. વનસ્પતિના ગુણદોષોના પરિચય આપતું પુસ્તક.

બાહ્યોપયોગી ઔષધો - શોભન. પ્ર.આ. ૧૯૯૪. કા. ૧૦૨. રૂ. ૧૫. કેટલાક આયુર્વેદિક ઔષધો વિશેના લેખો.

મૃત્યુને આદિગન - શોભન. ૧૯૯૫. કા. ૧૦૮ રૂ. ૨૫. વ્યસનવિરોધી લેખો.

ક્રિયાત્મક આયુર્વેદ - શોભન. ૧૯૯૫. કા. ૧૩૬ રૂ. ૨૫. આયુર્વેદની ઉપચાર ક્રિયાઓ વિશેના લેખો. દિવ્યોષધિદર્શન (સચિત્ર; ભાગ-૩) - શોભન. ૧૯૯૫. ડબલકાઉન. ૭૬ રૂ. ૮૦. આયુર્વેદમાં ઉપયોગી વિવિધ વનસ્પતિનો બહુરંગી ચિત્રો સાથેનો પરિચય.

□ લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, સરદાર નગર, ભાવનગર-૧

પતંગિયાંની પાંખે - સં. ગોપાલ મેઘાણી. મહેન્દ્ર મેઘાણી. પ્ર.આ. ૧૯૯૬. કા. ૧૫૦. રૂ. ૩૦. ગુજરાતી સાહિત્યકોશમાંથી ચૂંટેલાં ૧૦૦ જેટલાં પુસ્તકોનો પરિચય તેમજ અન્ય માહિતી. (કાવ્યો, ચિંતનકણિકા વગેરે).

જોભેદની ભીંત્યું ભાંગવી - મનુભાઈ પંચોળી 'દર્શક'. સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ ૧૯૯૬. કા. ૫૭ રૂ. ૪. પંચોતેરમી મેઘાણી જયંતિ નિમિત્તે આપેલાં ત્રણ વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ.

□ અન્ય પ્રકાશકો

લીખ સાહનીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ - અનુ. પંકજ ત્રિવેદી. પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ. ૧૯૯૬. કા. ૧૪૪. રૂ. ૫૪. સંપાદિત વાર્તાઓનો અનુવાદ.

પર્યાવરણ : જીવન-આવરણ - સં. નગીન મોદી, જશવંત માંડલેવાલા. પ્ર. લાયન્સ કલબ ઓફ સુરત. ૧૯૯૬ કા. ૬૮. રૂ. ૧૦. પર્યાવરણવિષયક લેખોનો સંગ્રહ.

બે હથેળી - કિરીટ ગોસ્વામી 'કલાત્મક'. પ્ર. ગઝલ પરિષદ, રાજકોટ-૩. ૧૯૯૫. કા. ૪૮. રૂ. ૧૭. ગઝલ સંગ્રહ.

ત્રીજો કિનારો - ઈસ્માઈલ શેખ. પ્ર. કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ-૭. ૧૯૯૫. કા. ૮૦. રૂ. ૨૫. ગઝલ સંગ્રહ

✓ તહોમતદાર સત્યસાંઈબાબા - જમનાદાસ કોટેયા પ્ર. માનસ પ્રદૂષણ નિવારણ કેન્દ્ર, જોરાવરનગર, ૧૯૯૬. કા. ૧૯૨, રૂ. ૧૦૦. સાંઈબાબાના ચમત્કારોનું તાર્કિક ભૂમિકાએ નિરસન કરતું પુસ્તક.

✓ કપટકુંડલી - જમનાદાસ કોટેયા પ્ર. માનસ પ્રદૂષણ નિવારણ કેન્દ્ર, જોરાવરનગર, ૧૯૯૬, કા. ૨૨૪ રૂ. ૧૦૦. જ્યોતિષના ભ્રમોનું તાર્કિક ભૂમિકાએ નિરસન કરતું પુસ્તક.

જત લખવાનું કે - તરુલતા દવે આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૬, કા. ૨૨૦ રૂ. ૮૪. 'શ્રી'

પ્ર.આ. ૧૯૯૫. ૧૯૯૬. ૧૯૯૭. ૧૯૯૮. ૧૯૯૯.

સામાજિકમાં પ્રગટ થયેલાં લખાણોનો સંગ્રહ.

૧૯૯૩ની સાલનું ગ્રંથસ્થ વાર્ષિક - મધુસૂદન પારેખ,
ગુજરાત સાહિત્યસભા, અમદાવાદ-૭, ૧૯૯૫. ૩૫
૧૪૨, રૂ. ૪૫. ૧૯૯૩ના વર્ષમાં પ્રકાશિત થયેલાં
વિવિધ વિષયોનાં પુસ્તકોની વર્ગીકૃત ટૂંકી સમીક્ષા.
ગઝલનું પરિચય - રશીદ મીર પ્ર. 'ધબક' ગઝલ
ત્રૈમાસિક, સબીના પાર્ક, વડોદરા-૧૯, ૧૯૯૫. ૩૫
૯૨, રૂ. ૫૦ ગઝલના સ્વરૂપ-વિકાસ અંગેના લેખો.
ચિંતનિકા - સં. પ્રીતિ શાહ, કુસુમ પ્રકાશન, અમદાવાદ,
(ત્રી.આ.) ૧૯૯૫ ૩૫ ૧૨૮, રૂ. ૬૦. દુનિયાભરના જાણીતા ચિંતક-સર્જકોનાં સુવાક્યોનો,
વિષય-વર્ગીકૃત સંચય.

આસવદ્વીપ - પ્રવીણ ગઢવી, કુમકુમ પ્રકાશન,
અમદાવાદ, ૧૯૯૫. ૩૫. ૭૨, રૂ. ૨૦. કાવ્યસંગ્રહ

✓ માતા-મહાત્મી - રમણલાલ સોની, પ્ર. પ્રતીમા મોદી,
મુંબઈ-૭, (પ્રકાશન વર્ષ લખ્યું નથી-સંભવતઃ
૧૯૯૫) ૩૫. ૧૯૨, રૂ. ૧૦૦. માતાઓ વિશેના
પ્રસંગો, કાવ્યો તથા માતૃમહિમાનાં સ્તોત્રોનો (અન્ય
લેખકોનાં તથા સંપાદકનાં પોતાનાં લખાણોનો) સંગ્રહ.
પારસી રંગભૂમિ - ગોપાલ શાસ્ત્રી, પ્ર. સાધના શાસ્ત્રી,
નરસિંહજીની પોળ, વડોદરા-૧, ૧૯૯૫. ૩૫ ૨૭૮,
રૂ. ૨૦૦ લેખકનો શોધપ્રબંધ - પારસી નાટ્યકારો,
દિગ્દર્શકો, નાટ્યદર્શ્યોના દુર્લભ કોટોગ્રાફ સાથે.

✓ દલિત ગુજરાતી વાર્તા-૧૯૯૫ સં. અજિત ઠાકોર,
ચજેન્દ્ર જાડેજા ચારુતર વિદ્યામંડળ, વલ્લભ-
વિદ્યાનગર, ૧૯૯૫. ૫. ૭૮ રૂ. ૬૦ દલિત
ગુજરાતી વાર્તાઓ, અભ્યાસલેખ સાથે.

સુવર્ણજયંતિગ્રંથ - સં. રમેશ ત્રિવેદી વગેરે, ચારુતર
વિદ્યામંડળ, વલ્લભવિદ્યાનગર, ૧૯૯૬. ૩૫ ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૬૮,
૨૯૬. વિદ્યાનગર વિશેના લેખોનો સંગ્રહ.

મધ્યકાલીન ગુજરાતી વ્યક્તિનામોનું અધ્યયન - ગિરીશ
ત્રિવેદી પ્ર. કાર્બસ ગુજરાતી સંભા મુંબઈ, ૧૯૯૬.
૩૫. ૩૦૬, રૂ. ૧૦૦. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં તથા
ઇતર સાધનોમાં મળતાં વ્યક્તિનામોનું ભાષાકીય,
ઐતિહાસિક તથા સાંસ્કૃતિક અધ્યયન

ઈન્દ્રધનુષ્ય - દક્ષા ઠક્કર, નવભારત સાહિત્યમંદિર,
અમદાવાદ ૧૯૯૬. કા. ૧૧૬, રૂ. ૫૦ વાર્તાસંગ્રહ.

✓ અખબારી લેખન - કુમારપાળ દેસાઈ યુનિવર્સિટી
ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ-૬, (બીજી સંવર્ધિત
આવૃત્તિ) ૧૯૯૬. ૩૫ ૩૦૪, રૂ. ૬૮. પત્રકારવિદ્યા

અંગેનો ગ્રંથ.

કવિતા સુભાષ મુખોપાધ્યાયની - અનુ. નવિન પટેલ,
આશિષ સન્યાલ, પ્રીતિ શાહ. પ્ર. વિષ્ણુકુમાર
વિદ્યાવિદિ, કલકત્તા-૨૫, ૧૯૯૩. કા. ૬૪ કાવ્યોના
અનુવાદ.

તિબેટના ભીતરમાં - અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી, લોકમિલાપ,
ભાવનગર ૧ (બીજી આ.) ૧૯૯૬, કા. ૧૭૦, રૂ.
૩૦. પ્રવાસકથન. હેનરિક હેરરના જર્મન પુસ્તકના
અંગ્રેજી અનુવાદનો સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી અનુવાદ

✓ તમે ઊંઘો ભેદ - રમણીક સોમેશ્વર ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ, અમદાવાદ-૯, ૧૯૯૬. ૩૫. ૧૨૪, રૂ. ૫૦.
કાવ્યસંગ્રહ

આધુનિક નવલકથાસર્જકો - ખંડ : ૧ : રામચંદ્ર દા.
શુક્લ, પ્ર. લેખક, બ્રહ્મક્ષત્રિય સોસાયટી, પાલડી,
અમદાવાદ-૭, ૧૯૯૬. કા. ૩. ૪૦. સુરેશ જોશીથી
ઇલા ડેવ સુધીના ૯ સર્જકોની વીસેક નવલકૃતિઓનું
વિવેચન.

અસરકારક જોડણી પરિષદ - રામજીભાઈ પટેલ પ્રાપ્તિ
સ્થાન - અક્ષરભારતી, લોકમિલાપ, સાહિત્ય સંકુલ
૧૯૯૬. ૩૫. ૪૦, રૂ. ૨૦ જોડણી ચર્ચા-ઉદાહરણના
લેખોનો સંગ્રહ.

✓ મિલનું ભૂંગવું - ભાનુભાઈ પંડ્યા પ્ર. ભાનુમતી પંડ્યા,
પ્લોટ ૧૩૩૨/૧ સેક્ટર ૫/૧ ગાંધીનગર-૬;
૧૯૯૬. ૩૫. ૨૪, રૂ. ૬. બાળ-વાર્તા.

પ્રોફેસર પિંગપોંગ - ભાનુભાઈ પંડ્યા પ્ર. ભાનુમતી
પંડ્યા, એ-૩, પી એન્ડ ટી કોલોની, જામનગર-૮,
૧૯૯૩. ૩૫. ૨૪, રૂ. ૬ બાળ-વાર્તા.

બાળક - મારી દુનિયા - સં. ભાનુભાઈ પંડ્યા પ્ર.
ભાનુમતી પંડ્યા, ઉપર મુજબ, (ત્રીજી આ.) ૧૯૯૩
કા. ૩૨, રૂ. ૧૦. બાળકો વિશેનાં અવતરણોનો
સંચય.

બાળકાવ્યો - ગીતોનાં પુસ્તકોની સૂચિ - સં. ભાનુભાઈ
પંડ્યા, પ્ર. ભાનુભાઈ પંડ્યા, ઉપર મુજબ, ૧૯૯૩.
૩૫. ૭૮ રૂ. ૪૦. ઈ. ૧૯૯૩થી ૧૯૯૨ સુધીમાં
પ્રગટ થયેલાં બાળકાવ્યોનાં પુસ્તકોની વર્ગીકૃત યાદી,
કેટલાંકનાં રસદર્શનો તેમજ લેખક/સંપાદક સૂચિ
સાથે.

તમસોપનિષદ - જયંત દવે પ્ર. લેખક, પ્રાપ્તિસ્થાન
ગૂર્જર, અમદાવાદ; ૧૯૯૬ કા. ૪૪, રૂ. ૫૦
કાવ્યસંગ્રહ. □

શુભેચ્છક અને આજીવન સભ્યો

□ શુભેચ્છક સભ્યો

નરોત્તમ પલાણ, પોરબંદર

□ આજીવન સભ્યો

કાન્તિભાઈ બી. શાહ, અમદાવાદ

જયંત મેઘાણી, ભાવનગર

જ્યોતીન્દ્ર નિર્મલ, મુંબઈ

તૃષિત પારેખ, પાટણ

દીપક રાવલ, ખેડબ્રહ્મા

નલિની માડગાંવકર, મુંબઈ

નિખિલ ખારોડ, કરમસદ

પ્રવીણ ભાલાણી, અમદાવાદ

પ્રશાન્ત દવે, વિધાનગર

બિપિન ભટ્ટ, ગાંધીનગર

ભગીરથ બ્રહ્મભટ્ટ, વિધાનગર

ચશવંત શુક્લ, અમદાવાદ

યુનુસ ગોલીબાર, અમદાવાદ

વલસાડ નગરપાલિકા, વલસાડ (સંસ્થા-આજીવન)

એસ. એસ. રાહી, રાજકોટ

સ્વદેશ બ્રહ્મભટ્ટ, અમદાવાદ

ભરત મહેતા, સંતરામપુર

ચર્ચાપત્રીઓ માટે

ગુજરાત ચર્ચાપત્રી મંડળના ચર્ચાસભાઓ અને મિલન-મુલાકાતના કાર્યક્રમોના આયોજન અર્થે ચર્ચાપત્રીઓ (LETTER WRITERS) યાદી તૈયાર કરવાની હોવાથી દૈનિકો-સામયિકોમાં લખતા ચર્ચાપત્રીઓએ પોતાનો (ટૂંકમાં) પરિચય નામ - સરનામાં (અને ક્ષેત્ર નંબર) સાથે સરળતાથી લાંચી શકાય એવા અક્ષરોમાં નિમ્નલિખિત સરનામે મોકલવા આગ્રહભરી વિનંતી છે. - જિતેન્દ્ર બ્રહ્મભટ્ટ

૧૮, કેલાસ એપાર્ટમેન્ટ, પ્લોટ નં. ૯, ધનલક્ષ્મી સોસાયટી, મણિનગર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૮

નેપથ્યેથી પ્રકાશવર્તુળમાં
સામયિક-સંપાદકોની અનુભવકથા

સંપાદક : રમણ સોની

ડબલ કાઉન કદનાં ૧૭૫ પૃષ્ઠ • આકર્ષક ને કલાત્મક આવરણ
કિંમત રૂ. ૧૨૫

આ પુસ્તક હવે આર. આર. શેઠ, મુંબઈ-અમદાવાદ; ગૂર્જર, અમદાવાદ; પાર્થ, અમદાવાદ;
લોકમિલાપ, ભાવનગર; પ્રસાર, ભાવનગર તેમજ બલસાર બુક સ્ટોર, વલસાડ ખાતેથી પણ મળશે.

ગયા અંકમાં નોંધેલ વળતર યોજના માટે નીચેના સ્થળે લખો :
'પ્રત્યક્ષ' : ઈ-૨, તારાબાગ, પોલિટેકનિક, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨

સ્કૂલો, કોલેજો, સાર્વજનિક ગ્રંથાલયો તેમજ અન્ય
સંસ્થાઓ માટે
સંસ્થા-આજીવન સભ્યપદની વિશિષ્ટ યોજના

'પ્રત્યક્ષ'ની ગ્રાહક-સંસ્થાઓને માટે એક લાભકારક યોજના વિચારી છે.

'પ્રત્યક્ષ'ના આરંભથી - છેક ૧૯૯૧થી - આજ સુધીમાં સંસ્થાએ વાર્ષિક/દ્વિવાર્ષિક લવાજમો રૂપે
કુલ જે રકમ મોકલાવી હશે એને આજીવન લવાજમ સામે મજરે આપવામાં આવશે.

તો સંસ્થાઓ, અત્યાર સુધીમાં એમણે મોકલેલી રકમ વિગતો જણાવીને, આજીવન
સંસ્થા-સભ્યપદના રૂ. ૧૦૦૦/-માંથી બાદ કરીને બાકીની રકમ મોકલી શકે. આ રકમ, પહેલાં રૂ.
૫૦૦, પછી છ માસ સુધીમાં બાકીના - એ રીતે બે હિસ્સે પણ મોકલી શકાશે.

લવાજમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી નીચેના સરનામે મોકલવું.

શારદા સોની : પ્રકાશક : પ્રત્યક્ષ

ઈ/૨, તારાબાગ, પોલિટેકનિક, વડોદરા ૩૯૦ ૦૦૨

સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવા માટે સરળ, સુબોધ અને સસ્તી પ્રકાશનશ્રેણી

પરિચય પુસ્તિકા પ્રવૃત્તિ

સંપાદક : પશવંત દોશી

માહિતી અને વિજ્ઞાનની જે ભૂખ સમાજમાં ઊઘડી છે તેને ઉત્તમ રીતે સંતોષવાનું કામ છેલાં ૩૭ વર્ષથી પરિચય પુસ્તિકાઓ કરે છે. વિવિધ વિષયોની પસંદગી કરીને નિષ્ણાત લેખકો પાસે લખાવીને પરિચય ટ્રસ્ટે વર્ષની ૨૪ પુસ્તિકાઓ લેખે અત્યાર સુધીમાં ૮૮૮ પુસ્તિકાઓ પ્રગટ કરી છે.

૧૯૯૬ના વર્ષ દરમિયાન પ્રગટ થનારી પુસ્તિકાઓ

૧. ચૂંટણીપંચની કામગીરી	નગીનદાસ સંઘવી
૨. સિનેમાનાં સો વર્ષ	વીરચંદ ધરમસી
૩. બોસ્નિયાની સમસ્યા	બટુક દેસાઈ
૪. મિસાઇલ્સની કથા	અરુણકુમાર દવે
૫. શતરંજની રમત	પ્રદીપ ત્રિવેદી
૬. ગુજરાતી ગઝલો	ભગવતીકુમાર શર્મા
૭. મજૂર મહાજન	નવીનચંદ બારોટ
૮. સેબી શું છે ?	જયેશ ચિતલિયા
૯. ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાનો	રાજેન્દ્ર દવે
૧૦. ટાગોરની નવલકથા-ઘરે-બાહિરે	વર્ષા અડાલજા
૧૧. ભારતમાં બાળમજૂરો	ઇલા ભટ્ટ
૧૨. ઉત્તર ધ્રુવનું આકર્ષણ	પ્રીતિ સેનગુપ્તા
૧૩. વિવિધ તબીબી પદ્ધતિઓ	ડૉ. ઇન્દુ ડગલી
૧૪. યુરોપની ચિત્રશૈલીઓ	ડૉ. રાહુલ વસા
૧૫. કોપીરાઈટનો સુધારેલો કાયદો	જિતેન્દ્ર દેસાઈ
૧૬. પક્ષીવિદ્ સાલીમઅલી	અમર દીક્ષિત
૧૭. આપણો પ્લાસ્ટિક ઉદ્યોગ	સુનીલ ગાંધી
૧૮. ચાર્વાક દર્શન	યોગેશ પટેલ
૧૯. અગિયારમી લોકસભાની ચૂંટણી	કૃષ્ણકાંત જોશી
૨૦. ડૉ. જેકિલ એન્ડ મિ. હાઈડ	મહેન્દ્ર પંડ્યા
૨૧. વિશ્વની પલટાતી અર્થવ્યવસ્થા	દેવરાજ ચૌહાણ
૨૨. ગુજરાતી નવલકથાની રૂપરેખા	દીપક મહેતા
૨૩. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાનાં ૫૦ વર્ષ	ઉષા ઠક્કર
૨૪. જૂની ગુજરાતી રંગભૂમિ	સતીશ વ્યાસ

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૧૦૦ : આજીવન લવાજમ રૂ. ૧૦૦૦

લવાજમનું વર્ષ : જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર

પરિચય ટ્રસ્ટ

મહાત્મા ગાંધી મેમોરિયલ બિલ્ડિંગ, નેતાજી સુભાષ રોડ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨

ફોન : ૨૦૬૪૦૫૯

અક્ષર-ભારતી

પ-રાજગુલાબ, વાણિયાવાડ, ભુજ ૩૭૦ ૦૦૧

ઉત્તમ પુસ્તકોની વણચર્ચની વણખાત

૧. આત્મબોધ ભાગ ૧-૨	મૂ.લે. નિસર્ગદત્ત મહારાજ, અનુ. માવજી સાવલા	૭૦-૦૦
૨. રવિપ્રસાદ	મૂ.લે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, અનુ. રમણલાલ સોની	૨૫-૦૦
૩. ઇતિહાસકથાઓ રોમ-ગ્રીસ	દર્શક	૫૦-૦૦
૪. ત્રિવેણીતીર્થ	દર્શક	૪૦-૦૦
૫. સ્વયંસિદ્ધાનાં આરોહણ	મીરા ભટ્ટ	૬૦-૦૦
૬. સ્થિર પ્રકાશવંત દીપ	ભરત ના. ભટ્ટ	૩૫-૦૦
૭. જાણીએ જોડણી	રામજીભાઈ પટેલ	૪૦-૦૦
૮. જોડણી વિચાર	રામજીભાઈ પટેલ	૪૦-૦૦
૯. અબ ક ડ કબ તક ?	રામજીભાઈ પટેલ	૩૮-૦૦
૧૦. હળવાં ફૂલ (પ્રહસનો)	ન. પ્ર. ભુચ	૩૦-૦૦
૧૧. શિક્ષકની નિષ્ઠા અને દષ્ટિ	મૂ. મો. ભટ્ટ	૭૫-૦૦
૧૨. જે. કૃષ્ણમૂર્તિ : સાત્રિધ્ય સંવાદ	મૂ.લે. અસિત ચાંદમલ, અનુ. માવજી સાવલા	૧૨-૦૦
૧૩. સમાજચિંતન અને બીજા લેખો	સ્વામી આનંદ	૨૫-૦૦
૧૪. ઇતિહાસસૌરભ	મુદુલા મહેતા	૩૦-૦૦
૧૫. ઓડકાર આનંદનો	ડૉ. વસંત પરીખ	૧૨-૦૦
૧૬. પુરુષાર્થીઓના પ્રેરણા પ્રસંગો	ડૉ. મોતીભાઈ પટેલ	૨૦-૦૦
૧૭. નરસિંહ ચરિત્ર વિમર્શ	ડૉ. દર્શના ધોળકિયા	૧૦૦-૦૦
૧૮. કચ્છ પ્રવાસ	રમેશ સંઘવી	૨૦-૦૦
૧૯. કચ્છના લોકમેળાઓ	પ્રાણગિરિ ગોસ્વામી, અનુ. પાંધી	૧૫-૦૦
૨૦. જીવનસંધ્યાનું સ્વાગત	મીરા ભટ્ટ	૧૮-૦૦
૨૧. સાગર પંખી	મીરા ભટ્ટ	૧૧-૦૦
૨૨. સાદ પડે યૌવન તૈયાર	મીરા ભટ્ટ	૧૪-૦૦
૨૩. પ્રાકૃતિક જીવનવિજ્ઞાન	ડૉ. બી.જી. સાવલા	૩૦-૦૦
૨૪. મહાભારતનો મર્મ	દર્શક	૩૫-૦૦
૨૫. રાષ્ટ્રની અસ્મિતા સામેના પડકારો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	૨૦-૦૦
૨૬. આયુર્વેદનું જીવનદર્શન	વૈદ્ય પ્રાગજીભાઈ રાઠોડ	૧૧૦-૦૦
૨૭. સદ્ભિઃસંગ	દર્શક	૮૦-૦૦
૨૮. ગૃહારણ્ય	દર્શક	૪૦-૦૦
૨૯. કાલઘટિકા	સં. ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા	૭૦-૦૦
૩૦. મોરચંગના સૂર	સં. ડૉ. ધીરેન્દ્ર મહેતા	૨૦-૦૦
૩૧. કચ્છના અંતરંગો	કુંદનલાલ ધોળકિયા	૫૦-૦૦
૩૨. સમજસુતાં	સં. મુનિ ભુવનચન્દ્રજી	૧૦૦-૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન :

અક્ષરભારતી : પ, રાજગુલાબ, વાણિયાવાડ, ભુજ ૩૭૦ ૦૦૧

અક્ષરભારતી ગ્રંથભંડાર : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૮

એક અફવા બધે ચગેલી છે,
શ્રીખ ન્હાતી હશે સરોવરમાં;
કાંઠે એક ઓઢણી પડેલી છે.

પણ આ ગઝલકાર માત્ર પ્રયોગો કરીને જ અટકી ગયા નથી. તેમણે કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ ભાવો પણ ગઝલમાં ઉતાર્યા છે. તેમની ખૂબી પ્રશ્નાર્થો રજૂ કરી ભાવકના માનસમાં ભાવાંદોલનો ઉત્પન્ન કરવાની છે. તેઓ સલુકાઈથી આપણી સમક્ષ પ્રશ્ન સરકાવી દે છે અને આપણા ચિત્તને ચંચળ બનાવી દે છે. આ રીતે તેઓ ગઝલના સ્વરૂપનું એક નવું પરિમાણ પણ ઊભું કરી લે છે :

ઉમ્મલર છેતરે છે એ સૌને,
એવું શું હોય છે અરીસામાં ?

પેલું ઘર બંધ છે સદીથી પણ
તોય બારીમાં કોણ મહેકે છે ?

ચાંદની થાંકીને ચાલી ગઈ છતાં,
કોણ ઊભું છે હજુ પરસાળમાં ?

આભ જેવું આભ કાં ઓછું પડે ?
પંખીને શેની સમસ્યા હોય છે ?

આવા પ્રશ્નાર્થો આપણને કઠતા નથી. પણ ખરું પૂછો તો પ્રશ્નોનો આવો પમરાટ રાહીની ગઝલોને અલંકૃત કરે છે. પ્રશ્નોની અંદર છુપાયેલા જીવનના રહસ્યને હળવેકથી ઉદ્ઘાટિત કરે છે. આ ગઝલસંગ્રહમાં પ્રશ્નો ઘણી ગઝલોમાં મળી આવે છે અને કદાચ તે જ આપણા ગઝલકારની ઉપલબ્ધિ છે.

અહીં કેટલાક શેરોમાં પ્રાકૃતિક ચિત્રો દોરાયેલાં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. છતાં ગઝલનો મિજાજ જળવાઈ રહે છે.

વહે છે સૂરજ ફીણ વચ્ચે
બળે છે તમસ મીણ વચ્ચે.

સૂરજનું કિરણ લઈને ધુમ્મસને કાપો
અગર મારા ચશ્માને અંગારો ચાંપો.

થે ગયા પાકા પપૈયા ઝાડ પર,
મોરનું ટોળું ત્યાં આવીને ઊભું.

પર્વતોને દૂરથી જોયા નજીવા કારણે
વાદળોએ એમને ધોયા નજીવા કારણે.

કેટલાક શબ્દ-પ્રયોગો ગઝલોમાં તાજપ લાવે છે. આવા પ્રયોગો ગઝલને રૂઢિગત જંજીરોમાંથી છોડાવે છે. ઉપરાંત ગઝલને ઉચ્ચકોટિએ લઈ જાય છે. નીચેના શેરોમાં આવા શબ્દ-પ્રયોગો મૂળભાવ સાથે કેવી રીતે એકરૂપ થઈ જાય છે તેની પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી.

રજનીગંધા સાવ વાસી હો ભલે,
મહેકતી મિરાત લઈ ઊભાં છીએ.

વેદનાને ઘાટ તો આપો જરા,
દર્દ કચ્ચરઘાણ લઈને ક્યાં જવું ?

અહીં ઓરડામાં બગીચો છે ચાનો,
અને નીલગીરીની ઊભી એક મેડી.

'રજનીગંધા' 'કચ્ચરઘાણ' 'નીલગીરી' શબ્દો, ઉપરના શેરોમાં આગંતુક નથી બનતા, પણ સહજતાથી શેરોમાં સમાઈ જાય છે. સુરા-સાકી, મયખાના વગેરેમાં રાચતી ગઝલને આવા શબ્દ-પ્રયોગો નવી આબોહવા અર્પે છે અને તેને એક ડગલું આગળ લઈ જાય છે.

આ સંગ્રહનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો પણ છે. જે તેને ધ્યાનાર્હ બનાવે છે. તેનું ટાઇટલ મોડર્ન-આર્ટ પ્રેરિત છે અને શીર્ષકને અનુરૂપ છે. પાછળ જનક ત્રિવેદીનું દોરેલ રાહીનું સુંદર કેરિકેચર છે, જે તેમના કમ્પ્યુટરના વ્યવસાયનું સૂચન કરે છે અને પુસ્તકનું ચિત્ર સાથોસાથ તેમનો ગઝલ પ્રત્યેનો અનુરાગ પણ વ્યક્ત કરે છે.

જો કે ગઝલકારે પ્રસ્તાવનારૂપે પોતાની કેફિયત રજૂ કરી હોત તો સંગ્રહ હજુ વધુ દીપી ઊઠત.

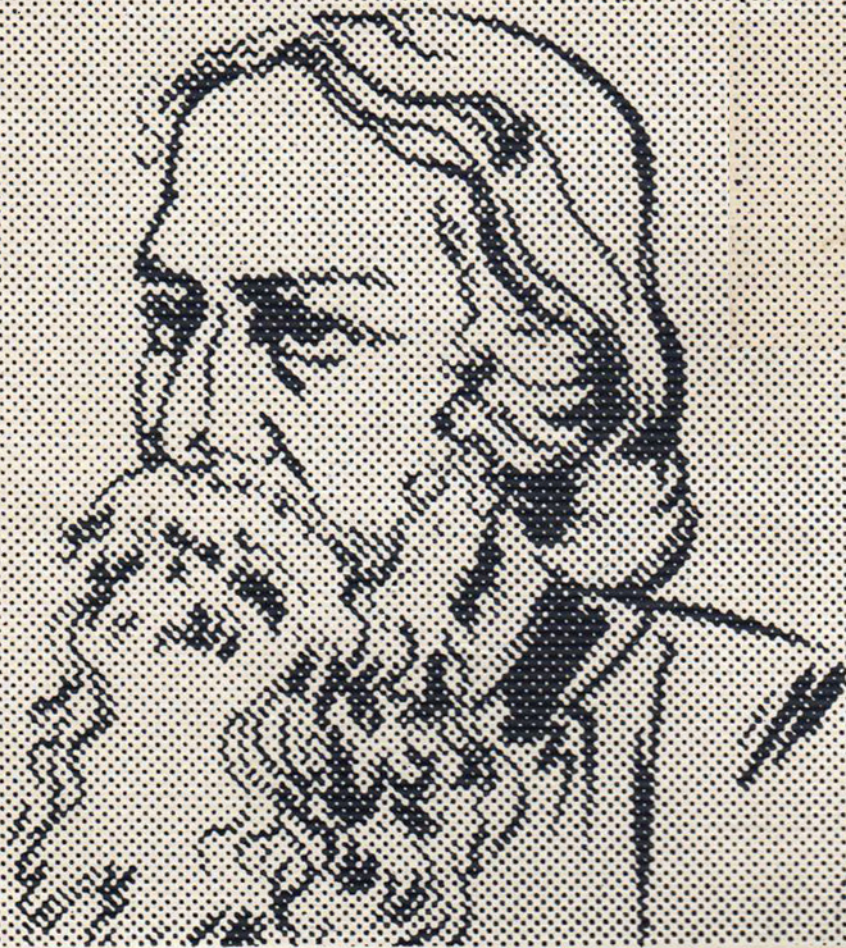
એક કમનીય શેર અહીં રજૂ થયો છે :

આ ગઝલ તાજગી છે લીંબુની
તારી યાદો ઝૂમે છે કાગળમાં !

રાહી લીંબું જેવી તાજગી ગઝલોમાં હર-હંમેશ લાવ્યા કરે. □

**The artist is the lover of Nature, therefore he is her slave
and her master.**

Rabindranath Tagore

At IPCL, we do not patronise art or the artist. We try to understand it and to make artists more interactive and accessible to more people. One of the things we regularly do is to bring artists together for a few days. Each to do his own thing but meeting and working along with contemporaries. Different backgrounds and styles but united in pursuit of the same elusive thing called self-expression. They leave behind some of their work to be appreciated by the community and carry away — we hope — some happy and fruitful memories. Of their common heritage and diverse viewpoints. And IPCL is proud and happy to arrange this creative endeavour.

Indian Petrochemicals Corporation Limited

(A Government of India Undertaking)

P.O. Petrochemicals Township, Vadodara 391 345.